

«ՎԱՉԱԳԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԹԱԳԱՎՈՐ»

Հեղինակ՝ Մ. Ելագյան: Նկարը 2011թ. բարերար Արմեն Դավթյանը նվիրել է Արցախի նախագահ Բակո Սահակյանին:

«ЦАРЬ ВАЧАГАН БЛАГОЧЕСТИВЫЙ»

Автор М. Елагян. Благотворитель Армен Давтян в 2011г. картину подарил президенту Республики Арцах Бако Саакяну.

«KING VACHAGAN THE PIOUS»

Author M. Yelagyan. Armen Davtyan presented the painting to the president of the Republic of Artsakh Bako Sahakyan in 2011.

**Գիրքը հրատարակվում է
ի նշանավորումն
20.02.2017թ.
Արցախի Հանրապետությունում
տեղի ունեցած
սահմանադրական հանրաքվեի**

Книга издана в ознаменование
конституционного референдума,
состоявшегося 20.02.2017г. в Республике Арцах

Published to mark the constitutional referendum
held in Artsakh on 20.02.2017

**ՎԱՉԱԳԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐԻ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐՑԱՆԻՑ ԱՐՑԱՆ**

**КОНСТИТУЦИЯ
ЦАРЯ ВАЧАГАНА
ОТ АРЦАХА ДО АРЦАХА**

**THE CONSTITUTION
OF KING VACHAGAN
FROM ARTSAKH TO ARTSAKH**

ԵՐԵՎԱՆ
«ԿԵՏ» հրատարակչություն
2017

ՀՏԴ 94(479.25):342
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)+67.400
Վ 240

Վ 240 Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի սահմանադրությունը.
Արցախից Արցախ / կավմող՝ Արմեն Դավթյան.-
Եր: Կետ, 2017.- 248 էջ:

Գրքի մեջ լուսաբանված են 5-րդ դարի վերջերին Արցախում ձևավորված թագավորության, ինչպես նաև Վաչագան թագավորի կողմից ստեղծված ու համաժողովրդական ձեռով ընդունված սահմանադրության հանգամանքները: Ցույց է տրված այդ սահմանադրության դերը Արցախում իրավական գիտակցության ձևավորման եւ պետականության ամրապնդման գործում՝ սկսած Վաչագան Բարեպաշտից մինչև Արցախի Հանրապետություն:

В книге освещена история Армянского царства, образованного в Арцахе во второй половине V века, а также обстоятельства всенародно созданной и принятой конституции царем Вачаганом. Конституция эта веками сыграла важную роль в укреплении государственности и правосознания на этой земле, начиная с царства Вачагана до Арцах.

The book describes the circumstances of creation and nationwide adoption of the Constitution, written by King Vachagan in the 5th century. It shows the role of that Constitution in the formation of legal thinking of people of Artsakh and the consolidation of sovereignty thereof, starting from Vachagan the Pious and up to the Republic of Artsakh.

ՀՏԴ 94(479.25):342
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)+67.400
ISBN 978-9939-9170-2-3

ՀՏԴ 94(479.25):342
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)+67.400
© ԱՐՄԵՆ ԴԱՎԹՅԱՆ, 2017 Թ.

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ակնհայտ է, որ հայոց անկախությունն իր հետ բերեց բուլոբուլին նոր մտածողություն: Պարզվեց, որ անկախ ապրելն ամենեւին էլ հեշտ բան չէ, բայց ավելի դժվար է օրենքով ապրելը: Այս պարագայում ինքնաբերաբար զգացվեց նաեւ սահմանադրություն ունենալու անհրաժեշտությունը: Եվ, իսկապես, կարճ ժամանակ անց ընդունվեց ՏՏ Սահմանադրությունը, երկիրն ստացավ իր հիմնական օրենքը: Սակայն տարօրինակ կերպով վերաբերմունքը նրա նկատմամբ առաջվա պես մնաց ոչ միանշանակ: Բնական հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ ենք մենք խորթ ու անհաղորդ մնում մեր Սահմանադրությանը: Ի վերջո, եթե ցանկանում ենք պետության կառուցվածքին ամրություն հաղորդել, իսկ պետական իշխանությունն արդյունավետ կազմակերպել, նրան ժողովրդավարական եւ արդարացի բնույթ փոխանցել, ապա նախեւառաջ պետք է հարգենք եւ սիրենք այդ պետությունը, անընդհատ փորձենք նրա համար հայրենասեր ու ազնիվ մարդկանցից բաղկացած իշխանություն ձեւավորել: Պետք է կրկին դառնանք այն համոզմանը, որ իշխանավորի հայրենասիրության աստիճանը ուղիղ համեմատական է իր ծագ-

մանը, իսկ տոհմիկ ազգի ներկայացուցչի համար պետությունն ու հայրենի հողը բարձրագույն արժեք են, հանուն որոնց պետք է ապրել ու արարել, հարկ եղած դեպքում մինչեւ անգամ կյանքը չխնայել: Իսկ եթե այս առումով թերանում ենք, ապա միգուցե այն պատճառով, որ պատմական ինչ-որ մի պահի սղվել է հայ մարդու, Տայոց աշխարհի եւ Տայոց պետականության միջեւ եղած օրգանական կապը, խախտվել է բնական ներդաշնակությունը նրանց միջեւ: Եվ հիմա նորից երկվության մեջ ենք, միանշանակորեն չենք կարողանում պատասխանել՝ Սահմանադրությունը գործիք է, միջոց հանրային կյանքը կարգավորելն^օ, թե՞ հանրության վրա իշխելու համար...

Ստորեւ նպատակ ունենք անցյալում ստեղծված մեր հոգեւոր արժեքների հիման վրա ցույց տալ, որ հայ ժողովուրդը տոկուն եւ կենսունակ ժողովուրդ է, եւ նրա հայացքը միշտ ապագային է ուղղված եղել, որ ցանկացած պարագայում նա մտածել է իր հանրային կյանքը կարգավորելու մասին: Ավելին, պետականություն չունեցող ժողովուրդն ինքնուրույն պետություն ստեղծելու իր բաղձանքն իրականացնելու մտադրությամբ նախեստաջ Սահմանադրություն է երկնել: Խոսքը ժամանակակից իմաստով սահմանադրության մասին է, ընդ որում՝ առաջինը բոլոր ժողովուրդների մեջ: Նկատի ունենք Տակոր Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց» կոթողային երկը, որը գրվել է 1773 թ., այսինքն՝ աշխարհում առա-

ջինը համարվող ԱՄՆ սահմանադրության (1787 թ.) հռչակումից 14 տարի առաջ: Ի դեպ, Եվրոպայում առաջին սահմանադրություններն ընդունվել են 1791 թ. (Լեհաստանում՝ մայիսի 3-ին, Ֆրանսիայում սեպտեմբերի՝ 3-ին): Այստեղ մենք չենք անդրադառնա համաշխարհային հասարակական-քաղաքական եւ իրավական մտքի այդ խոշորագույն երեւույթին, քանզի մեր նպատակն է ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել դրա նախադեպը հանդիսացող Արցախի եւ Ուտիքի թագավոր Վաչագան Գ. Բարեպաշտի «Սահմանադրութիւն կանոնական»-ը, որը թվագրվում է V դ. վերջով: Այն մինչեւ այսօր պահպանվող հայերեն հնագույն օրենքների ժողովածուն է եւ հատկանշական է նրանով, որ մշակվել է ընդունվել է ժամանակի աշխարհիկ եւ հոգեւոր իշխանության ներկայացուցիչների լայն ընդգրկմամբ: Առաջին հայացքից թվում է, թե հիշյալ սահմանադրությունը հիմնականում պետք է կարգավորեր հոգեւոր կյանքի հարաբերությունները, սակայն ակներեւ է, որ հավասարությունն ու արդարությունը, որպէս հասարակական բարոյական կատեգորիաներ, հիմնարար տեղ գրավելով տվյալ գրավոր կարգ ու կանոնի մեջ, ստիպում է, որպէսզի անօրեն վարքով ապրողներն անգամ լինեն հոգեւոր դասի ներկայացուցիչ, իշխանավոր թե հասարակ գյուղացի՝ հավասարապէս պատասխանատվություն կրեն օրենքի առջեւ: Ահա սա էր սկզբունքը:

Այս մեծարժեք վավերագիրը մի պարզ բան է մեզ հիշեցնում: Այն է՝ եթե իսկապես համայնքային մտածողությունը դեռևս գերիշխող է մեր մեջ, սակայն անկեղծորեն կամենում ենք քաղաքացիական հասարակություն դառնալ, ապա առնվազն կարող ենք գոտեպնդվել մեր պատմական հիշողությամբ առ այն, որ դեռևս հինգերորդ դարում քաղաքացիական հասարակություն ենք ունեցել՝ պայմանավորված օրենքի գերակայությամբ, ազգային միասնական հավաքականությանը պատկանելու գիտակցությամբ: Այս իմացությունն անշուշտ մեզ ավելի հաստատակամորեն առաջ կմղի, կհուսադրի, որ մեր փառքերն ամենեւին էլ անցյալում չեն միայն: Այսօր նույնպես հնարավոր է մեր երկրի կառավարման համակարգն ազատել պատահական մարդկանցից, եւ անհիմն է այն տեսակետը, թե հայը համակարգ փոխող չէ, այլ միայն համակարգին հարմարվող է: Վստահ ենք, որ մոտ ապագայում մեր հանրային կյանքը բնականոն զարգացման ուղու վրա դնելու համար սեփական ուսերին պատասխանատվության բեռ վերցնող քաղաքացիների բազմություն ենք ունենալու: Նամոզված ենք, որ մեր պատմական հիշողությունն այն չափով չի խաթարվել, որ այլևս դասեր չառնենք մեր իսկ անցյալից, չվերակերտենք մեր իրավական գիտակցությունը: Պարզապես հարկ է նոր սերնդին հավուր պատշաճի ներկայացնել այն ամեն արժեքավորը, որ դարեր առաջ ստեղծել են մեր պապերը: Այս փոք-

րիկ գրքույկը (առաջին հրատարակությունը՝ 2010 թ.) սերունդների միջև հոգեուր ներդաշնակ կապն ամրապնդելու փորձերից մեկն է: Կարդանք Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի «Սահմանադրութիւն կանոնական»-ը ժամանակակից արեւելահայերեն լեզվով է: Իհանանք մեր նախնիների պետական մտածողությամբ:

Ինչ վերաբերում է երկի արդիական հնչեղությանը է: Եւ տվյալ ժամանակաշրջանի մասին հնարավորինս ամբողջական պատկերացում կազմելուն, ապա վստահաբար առաջացած բոլոր հարցերի պատասխանները կստանանք ոչ պակաս հետաքրքրությամբ ընթերցելով պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, երջանկահիշատակ Կիմ Ղահրամանյանի պատմագիտական ակնարկը, ինչպես նաեւ լրագրող Նասմիկ Գուլակյանի հարցազրույցը նրա հետ: Բացի այդ՝ սույն վերահրապարակության մեջ նպատակահարմար գտանք տեղադրել նաեւ մասնագիտական շրջանակներին միայն հայտնի մի պատմական փաստաթուղթ, որն ապացույց է այն բանի, որ հայ ժողովուրդը հարատեւել է նաեւ այնպիսի անհատների անսահման հայրենասիրության շնորհիվ, ովքեր հանուն հայրենի հողի է: Իհանուն այն գաղափարի, որ հայությունը պետք է սեփական իշխանություն ունենա՝ պատրաստ էին մեծ զոհողություններ կատարել: Դա մի զարմանալի ու սքանչելի վկայություն է այն մասին, թե ինչպես XIX դ. սկզբին ծագու-

մով արցախցի մի հայ, որը հանգամանքների բերումով հայտնվում է հեռավոր Ճավա կղզում եւ այնտեղ իր ձեռներեցության ու խելամտության շնորհիվ մեծ հարստություն է վաստակում, տեղեկանալով, որ իր հայրենի Արցախը անցել է Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ՝ խանդավառվում է եւ պատրաստակամություն է հայտնում մեծ օգնություն ցույց տալ իր հայրենիքին ու հարազատ ժողովրդին: Այդ մարդը Նովսեփ Նովհաննեսի Ամիրխանյանն էր, որը 1829 թ. հոկտեմբերի 20-ին նամակ է գրում Ամենայն Տայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն, խնդրելով միջնորդել ռուսական կայսր Նիկոլայ Առաջինի առջեւ, որպեսզի ընդունվեն իր նվիրատվությունները եւ հնարավորություն տրվի իրականացնել իր ծրագրերը: «Մտադիր եմ, եթե միայն կարելի կըլինի, գնել դրամով իմ նախնեաց երկիրները, այն է Ղարաբաղի աշխարհը Փայտակարանով հանդերձ», – գրում է նա Ամենայն Տայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն: Նամակի բնագիրը պահպանվել է ռուսերեն լեզվով եւ հայերեն թարգմանությամբ:

ԱՐՄԵՆ ՆՈՎԻԿԻ ԴԱՎԹՅԱՆ

ОТ СОСТАВИТЕЛЯ

Очевидно, что обретение независимости сопровождалось формированием совершенно нового мышления. Оказалось, что жить независимо на самом деле не так-то и просто. Намного сложнее оказалось жить в рамках закона. Возникла необходимость в создании Конституции. Действительно, спустя непродолжительное время была принята Конституция Республики Армения, страна получила свой основной закон. Но, как ни странно, отношение к Конституции было, как и прежде, неоднозначным. Возникает естественный вопрос: почему мы продолжаем оставаться непричастными к нашей Конституции? В конце концов, если мы хотим укрепить наше государство, сделать государственную власть более продуктивной, демократичной и справедливой, надо прежде всего любить и уважать это государство и стараться, чтоб правящее руководство было сформировано из честных людей, любящих свою страну, чтобы и для них понятия государство и родная земля были бы высочайшими ценностями, ради которых нужно жить и творить, а в случае необходимости даже пожертвовать жизнью.

И если в этом вопросе допускаются какие-то упущения, то, может быть, оттого, что в какой-то исторический миг была нарушена органическая связь между армянином и армянской государственностью? Сегодня мы вновь стоим перед дилеммой и не можем однозначно ответить на вопрос: Конституция – это инструмент регулирования общественных отношений или механизм господства над обществом?

Ниже мы попытаемся на основе духовных ценностей, созданных в прошлом, показать, что армяне – это жизнестойкий народ, взгляд которого всегда был устремлен в будущее. В любой ситуации, при любых обстоятельствах армяне всегда думали о том, как упорядочить жизнь общества. И даже больше – народ, веками мечтавший о самостоятельном государстве и не имевший этой возможности, для воплощения своей мечты в первую очередь создал Конституцию. Речь идет именно о Конституции в современном смысле, причем первой для всех народов. Имеется в виду труд сына Шаамира Шаамиряна – Акоба Шаамиряна “Западня честолюбия”, в котором впервые сформулированы основные положения конституционной республики и парламентского правления. Труд был написан в 1773 г., то есть за 14 лет до провозглашения Конституции США, считающейся первой в мире (1787 г.), а первые Конституции в Европе были при-

няты в 1791 г. (3-го мая в Польше и 3-го сентября во Франции). Здесь мы не будем рассматривать эти великие творения юридической и общественно-политической мысли международного масштаба, так как наша цель – представить читателю явление, ставшее прецедентом в истории мировых конституций. Это – Конституция царя Арцаха и Утика Вачагана Благочестивого, принятая в V веке.

“Конституция царя Вачагана” – самый древний сохранившийся свод законов на армянском языке, исключительная ценность которого заключается в том, что он был принят всенародным референдумом. Казалось бы, конституция должна была регулировать отношения в духовной сфере, но, вникая глубже, мы видим, что понятия справедливости и равенства, являющиеся главными нравственными категориями, обязательны для всех. Перед законом все должны быть равны – и представители духовенства, и представители правящей элиты, и простой деревенский житель. Именно в этом заключался главный принцип “Конституции царя Вачагана”.

Этот ценнейший документ напоминает нам об одной очень простой и важной истине. Если в нашем обществе до сих пор превалирует общинное мышление, но мы искренне стремимся стать цивилизованным государством, то можем вспомнить, что еще в V веке у нас было гражданское общество,

основанное на главенстве закона. Осознание этого, безусловно, станет толчком вперед, придаст уверенности в том, что великие деяния и наша слава не остались в далеком прошлом. И сегодня можно очистить систему власти от случайных людей, и доказать, что расхожее мнение о том, что армянин скорее приспособится, чем разрушит систему, является в корне ошибочным.

Мы верим, что в ближайшем будущем у нас будет гражданское общество, способное взять на себя ответственность за успешное развитие страны. Уверены, что наша историческая память искажена не настолько, чтоб мы не могли извлечь уроки из славного прошлого и не смогли бы воссоздать правовое мышление. Просто надо должным образом представить новому поколению все то ценное, что было создано нашими предками много веков назад. Эта маленькая книжка (первое издание в 2010 г.) – одна из попыток упрочить гармоничную духовную связь между поколениями. Читая “Конституцию царя Вачагана”, мы вновь и вновь будем восхищаться мощью государственного мышления наших предков.

В книге также представлен исторический очерк д.и.н., профессора К. Каграманяна, рассказывающий об эпохе царя Вачагана и о современном звучании его конституции, и интервью с ним (на арм.

яз.). Кроме того, готовя книгу к переизданию, мы решили ознакомить читателей с чрезвычайно интересным фактом, о котором знают лишь историки. Это письмо Овсеп Амирханяна, написанное 20-го октября 1829 г., в котором он просит Католикоса всех армян Нерсеса Аштаракеци обратиться к Всероссийскому императору Николаю I с просьбой принять его пожертвования и посодействовать в осуществлении его программ. Овсеп Амирханян, выходец из Арцаха, волею судьбы оказавшийся на далеком острове Ява, кропотливым многолетним трудом заработал весьма внушительное состояние. Узнав о том, что его родной Арцах перешел под власть Российской империи, он с воодушевлением воспринял эту новость и тут же решил оказать невероятную по тем временам финансовую помощь своей родной земле и своему народу. “Наконец, просто хочу признаться Вам, что намерен, если бы только было возможно, купить за деньги земли моих предков – Карабах вместе с Пайтараканом, или же платить определенный налог за владение ими, поскольку потеря родных земель для меня – нестерпимая боль...”.

Письмо Овсеп Амирханяна – это удивительное свидетельство безграничной любви к родной земле и доказательство того, что армянский народ существовал веками и будет существовать. Потому что

были и будут личности, которые во имя идеи сохранения армянской нации и создания государственности совершают поступки, достойные восхищения. Их имена вписаны не только в историю армянского народа, но и в мировую историю.

АРМЕН ОВИКОВИЧ ДАВТЯН

BY THE COMPILER

The gain of independence obviously went hand in hand with formation of a completely new way of thinking. Living independently turned out to be not so simple as expected. To live abiding by the law proved to be much more difficult. A need to create a Constitution emerged. Indeed, after a brief period of time, the Constitution of the Republic of Armenia was adopted. The country gained its principal law. Surprisingly, however, the attitude towards the Constitution continued to be ambiguous. A natural question arises: why do we continue to be alien to our Constitution? After all, if we want to fortify our state and make the state power more productive, democratic and fair, we first need to love and respect that state. We need to achieve a ruling elite made up of honest people who love their country and who consider the concepts of state and native land as highest values worth living and creating for and even sacrificing their own lives for if needed. Why do we fall short of this? Can the reason be that the organic tie between the Armenian person and the Armenian statehood was broken in some historical moment? Today we again face a dilemma unable to answer unambigu-

ously the question whether the Constitution is an instrument to regulate the public relations or a mechanism of domination over the society.

Basing on the spiritual values created in the past, we will further show that the Armenians are a perdurable nation with their minds always oriented to the future. The Armenians have always pondered on how to regulate the life of the society in any situation under any circumstances. Moreover, a nation that had dreamt of an independent state without having the chance to do that for centuries, first of all created a constitution to bring that dream to life. This was a real constitution, in the modern sense of the word -- the first one among all the nations. The constitution in question is the *Snare of Glory*, a work by Shahamir Shahamiryan's son Hakob Shahamiryan, where the basic provisions of a constitutional republic and parliamentary system are formulated for the first time. The book was written in 1773, that is, 14 years before the proclamation of the US Constitution, which is considered the first in the world (1787). Generally speaking, the first constitutions in Europe were adopted in 1791 (3rd May, Poland and 3rd September, France). We are not going to discuss these great creations of juridical, public and political thought of international level, as our aim is to introduce the reader to a phenomenon, which set a precedent in the history of the constitutions across the

world. It is the Constitution of Vachagan the Pious, the King of Artsakh and Utik, adopted in the 5th century.

The Constitution of King Vachagan is the oldest preserved set of laws in Armenian. What makes it even more significant is that it was adopted in a nationwide referendum. One would think that the Constitution was to regulate the relations in the spiritual sphere. Yet, penetrating deeper, we can see that the concepts of justice and equality – the core moral categories – are obligatory for all. Everyone must be equal before the law – the representatives of the clergy, the ruling elite and the ordinary villager. This is what stands as the main principle of *The Constitution of King Vachagan*.

This exceptionally valuable document reminds us of a very simple and important truth: if the communal thinking is still prevailing in our society, yet we sincerely strive to become a civilised state, we can remember that we had a civil society based on the rule of law back in the 5th century. The acknowledgment of this will certainly become a push forward giving us confidence in that the great deeds and our fame have not been left back in the distant past. It is possible to clear the system from random people proving the fundamental fallacy of the widespread opinion that an Armenian will rather conform than destroy the system.

We strongly believe that we will have a civil society capable of bearing the responsibility of a success-

ful development of the country in the near future. We are convinced that our historical memory is not so distorted as to make us fail to learn from our glorious past and to revive the legal thinking. We only need to properly teach our new generation about the valuable heritage created by our ancestors many centuries ago. This small book (first published in 2010) is one of the attempts to strengthen the spiritual harmonic tie between the generations. Reading *The Constitution of King Vachagan*, we will again and again admire the power of our ancestors' mentality, which was oriented towards the fortification of the state.

The book also includes a historical essay by Professor Kim Ghahramanyan, PhD-holder in history, about the epoch of King Vachagan and about the contemporary voice of his Constitution, as well as an interview with him in Armenian. Preparing the book for a re-edition, we decided to unveil a highly interesting fact known only to the historians – Hovsep Amirkhanyan's letter to the Catholicos of All Armenians Nerses Ashtaraketsi written on 20 October 1829. In the letter, Hovsep Amirkhanyan asks the Catholicos to appeal to Nicolas I, the Emperor of Russia, to accept his donations and support him to bring his plans to life. Taken by fate to the remote island of Java, Artsakh-born Hovsep Amirkhanyan made quite a large fortune during years of hard work. Learning that his native Artsakh

had gone under the rule of the Russian Empire, he reacted to the news very enthusiastically and immediately decided to make a financial aid, incredible for those times, to his native land and his nation. "After all, I just want to confess that I would like, if possible, to buy my ancestors' lands, namely Karabakh (Artsakh) along with Paytakaran. Alternatively, I can pay a certain tax for owning them because the loss of my native lands is extremely painful for me and causes an unbearable anguish... "

Hovsep Amirkhanyan's letter comes as a remarkable evidence of a boundless love towards the native land and a proof that the Armenian nation has existed and will exist throughout centuries thanks to those who take admirable actions for the sake of the idea of preserving the Armenian nation. Their names are engraved not only in the Armenian history alone but also in the world history (see the Appendix for Hovsep Amirkhanyan's letter).

Note. Arshag Alboyadjian, a Western Armenian historian and linguist who authors *The History of the Armenian Refugees*, writes the following about the letter, "Hovsep Amirkhanyan, a descendent of a noble Karabakh family, lived on the distant island of Java in those times. He earned an enormous fortune by selling sugar, coffee, and so on. He used to send the goods to Europe on his own ships and soon established com-

mercial relations with almost all the countries in the world. His brother Amirkhan Amirkhanyan also contributed to the flourishing of the trade by opening a big trade house in Basra.

In 1828, Eastern Armenia went under the rule of the Russian Empire and Catholicos Nerses sent this joyful news to all the eminent Armenians in India, among them Hovsep Amirkhanyan. The Karabakh descendant, who had lived long years on a foreign land, took heart from this and immediately made up his mind to go back to the liberated homeland to help his compatriots. Of his fortune of multimillions, he decided to allocate a sum, which would permanently bring annual income of half a million roubles. His heart filled with kindest intentions, Hovsep Amirkhanyan writes a letter to Nerses on 20 October 1829.

The letter, along with other official papers under Nerses's name, travelled a long way to first reach Tiflis, and then to Bessarabia. Catholicos Nerses sent Amirkhanyan's letter to St. Petersburg through Khristofor Khachatur Lazaryan. A written answer signed by Count Benkendorf was received on 3 October 1830: "I have had the honour to inform His Imperial Majesty about Amirkhanyan's letter and to tell him that such a respectable and wealthy person's wish to live in the territory of Armenia situated within the borders of the Russian Empire will bring an inval-

able good to the country. Seeing Amirkhanyan's enormous wish to stand before him and wishing to receive some information, His Imperial Majesty graciously replied, "May he come here and I will give him the information in person when I meet him." (see Alexander D. Eritsean Աղեքսանդր Դ. Երիցեան, *Amenayn Hayots Katoghikosaty yev Kovkasi Hayk XIX darum Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսատը եւ Կովկասի Տայք XIX դարում* [The Catholicosate of All Armenians and Armenia of the Caucasus in the 19th century], Մաս Բ, «Պօլօժենիտ», 1891-1842, Թիֆլիս 1895).

A long time passed until the Emperor's will reached Java. In 1834, Amirkhanyan got on one of his ships and swam to London in order to go to St. Petersburg from there. Unfortunately, he fell ill and soon passed away without managing to bring his cherished dream to life...

ARMEN H. DAVTYAN

ԻՐԱՎԱԿԱՐԳԻ 1500-ԱՄՅԱ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՆ ԱՐՅԱԽՈՒՄ

Արցախի Տանրապետության ձեռավորումը եւ պետականության ամրապնդումն ու զարգացումը պատերազմական դժվարին ու հետպատերազմյան առավել դժվարին տարիներին բազում հարցերի տեղիք է տալիս: Ինչպէն պատահեց, որ շուրջ 70 տարի հակահայկական քաղաքականություն վարելով, ամեն կերպ խաթարելով Արցախ-Ղարաբաղի էթնիկական կազմը՝ Ադրբեջանն այնուամենայնիվ չկարողացավ ասիմիլյացիայի ենթարկել, յուրացնել այդ փոքրիկ լեռնաշխարհը: Ինչպէն պատահեց, որ ԽՍՀՄ-ի դաժան ռեժիմի պայմաններում մի բուռ ժողովուրդ կարողացավ ոտքի կանգնել հանուն իր ինքնության պահպանման: Իսկ երբ Ադրբեջանը, լայնորեն օգտվելով մոսկովյան իշխանությունների ռազմական ու քաղաքական աջակցությունից, պատերազմ սանձազերծեց ազգային ինքնորոշման պայքարը խեղդելու, երկրամասը հայաթափելու համար, խայտառակ պարտություն կրեց: Ինչպէն ձեռք բերվեց հաղթանակը բազմակիորեն գերազանցող հակառակորդի նկատմամբ: Ռազմական ու տնտեսական ծանր պայմաններում ինչպէն հաջողվեց

ստեղծել արդի միջազգային չափանիշներին համապատասխան նոր տիպի պետականություն:

Այդ հարցերի պատասխանները ոչ միայն պատմական հետաքրքրություն են ներկայացնում, այլև կարող են օգտակար լինել ձեռք բերված նվաճումներն արդյունավետ շարունակելու համար: Կարող են օգնել հիմնախնդրի կարգավորման ուղղությամբ շահագրգիռ քաղաքական ուժերին՝ ճիշտ ըմբռնելու Ղարաբաղյան հիմնահարցի էությունը, գտնելու համարժեք լուծում: Կարող են օգտակար լինել նաև իրենց անկախության համար պայքարող, նոր պետականության ստեղծման հանապարհին գտնվող ժողովուրդների համար:

Նախ պետք է իմանալ, որ բաձրացված հարցերն ունեն իրենց պատմական ակունքները: Թե ռազմական հաջողությունները, թե քաղաքական ձեռքբերումները սերտորեն կապված են այդ ակունքների հետ: Այսինքն՝ այստեղ որեւէ ֆենոմեն չպետք է փնտրել, ամեն ինչ պատմական օրինաչափ զարգացման արդյունք է: Բոլոր ժամանակներում հայության ազգային ինքնուրույնությանն ու հավատին սպառնացող վտանգը միավորել է հայ ժողովրդի տարբեր հատվածներին, հասարակական-քաղաքական ուժերին: Այդպես է ձեռք բերվել հաղթանակը 1918 թ. Սարդարապատի հակատամարտում թուրքական զերակշիռ ուժերի նկատմամբ՝ հիմք ստեղծելով հայոց պետականության վերականգնման

համար: Դրա համոզիչ վկայությունը եղավ նաև արցախյան պատերազմում մեր ժողովրդի փառավոր հաղթանակը:

Այդ հաղթանակներն ունեն պատմական եւ իրավական արմատներ, որի մասին վկայում է պատմական մի հետաքրքիր ու արժեքավոր փաստաթուղթ՝ Վաչագան Բարեպաշտի սահմանադրությունը, որն ստեղծվել է այդ հողի վրա դեռևս 1500 տարի առաջ եւ ամբողջությամբ պահպանվել ու հասել է մեզ: Իրավագիտական այդ եզակի փաստաթղթին ու նրա ստեղծման հանգամանքներին ծանոթանալը, կարծում ենք, կօգնի ճիշտ հասկանալու եւ գնահատելու ոչ միայն անցյալի, այլեւ նոր ժամանակների իրողությունները:

Ինչպես հայտնի է, երկարամյա պատերազմներից հետո 387 թ. Տայոց թագավորությունը բաժանվել է Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև: Երկրի արեւմտյան մասը մտցվել է Բյուզանդիայի կազմի մեջ: Արեւելյան մասը (ներառյալ Արցախը) մտցվել է Պարսկաստանի կազմի մեջ, որտեղ վերացվել է թագավորությունը 428 թ.: Թագավորության փոխարեն Արեւելյան Տայաստանում կազմավորվել է մարզպանություն: Եւ որպեսզի այդ նորաստեղծ վարչական միավորը Պարսկաստանի կազմի մեջ պահպանելը հեշտ լինի, հայերի անկախության վերականգնման հնարավորությունները նվազեցվեն, մարզի մեջ չեն մտցվել երկրի արեւելյան շրջաններ:

րը՝ Արցախ եւ Ռուսիք նահանգները, որոնք հնուց ի վեր միասնաբար կոչվում էին Տայոց Արեւելից կողմանք կամ Արեւելից աշխարհ: Վերջիններիս միացվել են Կուր գետից մինչեւ Կովկասյան լեռներ ձգվող պարսկահպատակ աղվանական ցեղերի տարածքները՝ կազմելով մեկ այլ մարզ՝ Աղվանք անունով:

Այս երկրորդ մարզը բաղկացած էր երկու անհամատեղելի մասերից, որի պատճառով մարզը գործնականում լիարժեք կերպով ամբողջական վարչական միավոր չդարձավ: Կուրից հյուսիս զբաղեցնում էին աղվանական տասնյակ մանր ցեղեր, միմյանցից կտրված, առանց լեզվական, տնտեսական, կրոնամշակութային ընդհանրության: Իսկ Տայոց Արեւելից աշխարհն, ընդհակառակը, լեզվական, կրոնամշակութային ու տնտեսական առումով ընդհանրություն ունեցող բնակչությամբ մի երկրամաս էր: Դեռեւս հնագույն ժամանակներում հունահռոմեական պատմիչները վկայել են, որ Տայաստանը աղվանական ցեղերից բաժանված է եղել Կուր գետով: Այդ աղբյուրների ուսումնասիրության շնորհիվ հենց ներկայիս Ադրբեջանի պատմագիտության հիմնադիր համարվող Արքաս-Կուլի-աղա Բաքիխանովը գրել է. «Կուր գետի աջ ափը մինչեւ Արաքսի հետ միախառնվելու տեղը կազմում է Տայաստանի սահմանը» (*Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 8*):

Կուրից հյուսիս գտնվող տարածքները բնակեցված էին տասնյակ մանր ցեղերով եւ հնագույն հե-

ղինակներին հայտնի են եղել Ալբանիա ընդհանուր անունով, որը նշանակում է լեռների երկիր: Ուշագրավ է, որ այդ տարածքները մինչեւ հիմա էլ այդպես են կոչվում՝ Դաղստան, որը տեղական լեզվով քարգմանաքար նույնն է նշանակում՝ Լեռների երկիր: Տնագույն ժամանակների նման հիմա էլ է այն բնակեցված տեղաբնիկ տասնյակ մանր էթնիկական խմբերով: Տենց այդպիսի մանրատվածության պատճառով 1920 թ. այդ լեռնաշխարհը կիսվել է խորհրդային Ռուսաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ: ԽՍՀՄ փլուզման ժամանակներից սկսած այնտեղ ապրող ժողովուրդները պայքարում են միավորման համար: Տատկապես երկփեղկված մոտ մեկ միլիոն լեզգիները, Ադրբեջանի կազմի մեջ ենթարկվելով ասիմիլյացիայի, ձգտում են միավորվել Դաղստանի կազմի մեջ գտնվող իրենց մյուս հատվածի հետ: Նույն ձեռով 800 հազարանոց քալիշ ժողովուրդը պայքարում է ինքնորոշման համար: Այդ ժողովուրդների ինքնորոշման պայքարը ոչ միայն դաժանորեն ճնշվում է, Ադրբեջանում նույնիսկ արգելված են նրանց էթնիկական անվանումները, բոլորին կոչում են ադրբեջանցիներ (նիշտ այնպես, ինչպես որ Թուրքիայում բազմամիլիոնանոց քուրդ ժողովրդին կոչում են «լեռնային քուրքեր»):

Եւ այսպես, նորաստեղծ Աղվանք մարզի հարավային մասը՝ Կուր գետի աջափնյակը, հանդիսանում էր երբեմնի հայոց թագավորության արեւելյան

շրջանը, միասնական հայ բնակչությանը, լեզվական, հոգեւոր, պատմամշակութային ու տնտեսական ընդհանրությանը: Այդ ընդհանրության շնորհիվ այստեղ 5-րդ դարի երկրորդ կեսին ձեւավորվում է Պարսկաստանին հպատակ մի կիսանկախ փոքրիկ թագավորություն տեղի հայ նախարարական Առանշահիկ տոհմի գլխավորությամբ: Դրան նպաստում են հայ ժողովրդի մղած ազատագրական կռիվները 5-րդ դարի երկրորդ կեսին, որոնց արդյունքում Պարսկաստանը Նվարսակի հաշտության պայմանագրով մեղմացնում է իր քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ:

Ընդլայնվում են հայկական մարզի իրավունքները, լիովին վերականգնվում են հայ նախարարների ավանդական իրավունքները սեփական զորք պահելու, հարկեր հավաքելու եւ այլ կարեւոր հարցերում:

Բնականաբար, այդ զիջումները վերաբերում են նաեւ Տայոց Արեւելից կողմանց Առանշահիկ նախարարական տոհմին: 5-րդ դարի հայ պատմիչ Մովսէս Խորենացին գրում է, որ այդ տոհմն սկիզբ է առել հայերի Տայկ նահապետից: Նա պատմում է, որ Տայոց միասնական թագավորությունն ստեղծվել է «գեգերբ հայկական խօսիցս», այսինքն՝ հայոց լեզվի տարածման սահմաններով, եւ Տայկ նահապետի սերնդից կուսակալներ (կառավարիչներ) են նշանակվել երկրի բոլոր շրջաններում: Տայաստանի հյուսիս-արեւելյան շրջանը ձգված էր Արաքս գե-

տից մինչեւ Կուր գետի աջ ափը, ներառելով նաեւ ձախ ափին գտնվող Կամբենան գավառը: Խորենացին պատմում է, որ այդ ընդարձակ տարածքի վրա կուսակալ է նշանակվել քաջ եւ անվանի Առանը (*Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, գիրք երկրորդ, գլուխ Ը*):

Առանից սերող նախարարական տոհմը, որը դարեր շարունակ կառավարել էր հայ ժողովրդի այդ հատվածին, հիմնվելով իր ավանդական իրավունքի վրա, 5-րդ դարում ստեղծեց մի փոքրիկ թագավորություն: Տայկական այս փոքրիկ թագավորությունը նորաստեղծ մարզի անունով երբեմն կոչվել է Աղվանք, քայց ապրել ու զարգացել է որպէս հայկական երկրամաս, ըստ էության Տայաստանից անբաժան կերպով:

301 թվականին, ինչպէս հայտնի է, Տայաստանում ընդունվել է քրիստոնեությունը որպէս պետական կրոն: Դեռեւս դրանից էլ շատ առաջ Տայաստանում, այդ թվում եւ նրա արեւելյան նահանգներում՝ Արցախում եւ Ուտիքում, տարածվել է նոր հավատը, սակայն 301 թվականից այդ գործընթացն իրականացվել է պետականորեն: Արցախ-Ուտիքում, կոչված Արեւելից կողմանք, եպիսկոպոս է նշանակվել Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսը՝ հաշվի առնելով երկրի այդ կողմերում նոր հավատի ամրապնդման ռազմաքաղաքական կարեւորությունը: Տայոց թագավորն ու կաթողիկոսը գիտակցում էին, որ քրիստոնեությունը կնպաստի երկրի միասնության ամ-

րապնդմանը եւ պատվար կդառնա հյուսիս-արեւելյան կողմերից բազմապիսի ավարառու ցեղերի ասպատակությունների դեմ: Տեսող էլ, երբ ձեւավորվեցին եկեղեցական թեմեր, Տայոց Արեւելից կողմանց թեմը նորաստեղծ վարչական միավորի անունով կոչվեց Աղվանից: Դարձյալ նկատի ունենալով ոչ միայն հոգեւոր, այլ եւ ռազմաքաղաքական շահերը, ընդլայնվեցին այդ թեմի իրավունքները, այն համարվեց կաթողիկոսություն՝ միասնական հայ եկեղեցու կազմի մեջ, Էջմիածնի հովանու ներքո: Իսկ ավելի ուշ, Գանձասարի վանքի կառուցումից հետո, Աղվանից անվան փոխարեն հիմնականում գործածվում էր Գանձասարի կաթողիկոսություն անվանումը:

Որպեսզի հայկական այս երկրամասը չշփոթվի Կուր գետի ձախափնյա Աղվանք երկրի հետ, ուսումնասիրողները միշտ շեշտել են Տայկական Աղվանք եւ բուն Աղվանք: Ա. Ա. Յագարելին, օրինակ, հստակորեն առանձնացնում է բուն Աղվանք (Ալքանիա) երկիր, որը ձգվել է Կուր գետից հյուսիս, եւ Կուրից հարավ գտնվող «Տայկական Աղվանք» (*Грамоты и другие исторические документы 18-го столетия, относящиеся до Грузии, том 2, под ред. А. А. Цагарели, СПб, 1902, с.11, прим. 1*): Ռուսաստանին միացվելու հենց սկզբնական ժամանակներից Ալեքսանդր կայսեր կարգադրությամբ տպագրված նյութերի մեջ Կուր գետը հանաչվում է որպես սահման Տայաստանի ու Աղվանքի միջեւ (*Описание Кавказа с*

кратким историческим описанием Грузии, СПб, 1805, с. 28): Յարական պաշտոնական աղբյուրները միշտ նշել են, որ Կուր գետի աջափնյա շրջանները հայկական են ու «մինչև վերջերս հայերն են կառավարել» (*Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Под ред. Ад. Берже, том 6, часть 1, Тифлис, 1874, с. 840*): Իսկ ռուս հետազոտող Նիկոլայ Ֆրոլովսկին 19-րդ դարի առաջին կեսին նկատելով, որ Կուր գետից հարավ հայերից բացի այլ էթնոսնույնպես կա, տվել է դրա հիմնավոր բացատրությունը. «Այդ տարածքների հնագույն բնակիչները հայերն են, իսկ թաթարները եկվորներ են Կասպից ծովի մյուս կողմից» (*Обозрение российских владений за Кавказом, ч. 2, СПб, 1836, с. 439*): Ուշագրավ է, որ Կասպից ծովի արեւելյան կողմերում սովոր լինելով անապատային բնության, այդ եկվորների առջեւ Տայոց Արեւելից աշխարհում բացվել է բոլորովին այլ բնություն՝ անտառներով, փարթամ արոտավայրերով ու այգիներով հարուստ: Եւ իրենց լեզվով այս երկիրը նրանք անվանել են Ղարաբաղ՝ մեծ այգի, ինչպես որ իրենց հայրենի երկրում եղել է (կա) Կարա կում՝ մեծ ավազուտ, Կարա բողազ գյուլ՝ մեծ երախով լին եւ այլն: Ու այդպես Արցախ անվանը զուգահեռ սկսվել է գործածվել նաեւ նոր անվանում՝ Ղարաբաղ:

Կուր գետի աջափնյա՝ հիշյալ հայկական տարածքների էթնիկական կազմի փոփոխությունների

մասին հանգամանալից բացատրություն կա հենց Ադրբեջանի պատմագրության մեջ: Ադրբեջանի պատմագիտության հիմնադիրներից մեկը՝ Ե. Ա. Պախոմովը, գրում է, որ 18-րդ դարի երկրորդ կեսին խանական կարգերի ձեւավորումից դեռ շատ առաջ Ղարաբաղում եղել է տեղաբնիկ հողատերերի բեկական խավ, որոնք դրանից հետո էլ են պահպանել իրենց ինքնուրույնությունը, բայց դրանց զուգահեռ սկսել է ձեւավորվել նաեւ թուրք-թաթարական բեկական խավ՝ այդ ցեղերի առաջնորդներից. «Նետագայում բեկեր դարձան թուրքական այն ցեղերի կամ ավելի ճիշտ՝ ցեղային խմբերի ժառանգական առաջնորդները, որոնք (Պարսկաստանի) Սեֆեւյան շահերի կողմից բնակեցվում էին Անդրկովկասում՝ սկսած 16-րդ դարից» (Е. А. Пахомов, *О земельно-сословном вопросе Азербайджана, Баку, 1926, сс. 1-2*):

Այդ պրոցեսը խորացել է 18-րդ դարի կեսերից, երբ Պարսկաստանն Արցախում ձեւավորել է առանձին խանություն: Որպեսզի իրենց համար հուսալի լինի կառավարումը, քրիստոնյա Արցախ-Ղարաբաղի խան են նշանակել քոչվոր թուրքական ցեղերից մեկի առաջնորդ Փանահին: Խանն էլ իր հերթին այդ քրիստոնյա ժողովրդին հեշտ կառավարելու նպատակով ձգտել է իր համար ստեղծել սոցիալական հուսալի հենարան: Նրա պալատական պատմիչը նկարագրում է, որ խանը բռնություններով տարբեր

տեղերից քշել-բերել է ցեղակից տասնյակ քոչվոր-անասնապահական ընտանիքներ, բնակեցրել իր նստավայր Շուշիում եւ շրջակայքում (*Мирза Адигезальбек, Карабах-наме, Баку, 1950, с. 50-59*): Իսկ նրանք, սովոր չլինելով նստակյաց կյանքի, պատուհաս են դարձել տեղական բնակչության համար. ավերում էին ցանքատարածություններն ու այգիները, վերածում արոտավայրի, զբաղվում էին անասնագողությանը ու ավազակությամբ: Ադրբեջանի պատմագրության հանաչված դեմքերից մեկը՝ Վ. Ն. Լեվիատովը, ցույց է տվել, թե այդ ամենը որքան քայքայիչ ազդեցություն են ունեցել երկրամասի տնտեսության վրա (*В. Н. Левиатов, Очерки истории Азербайджана в 18 в., Баку, 1948, с. 54-55*):

Այդ քաղաքականության հետեւանքով սկսեց խաթարվել երկրամասի էթնիկական տեսքը: Չնայած դրան, ինչպես նշում է Ադրբեջանի մեկ այլ հանաչված պատմաբան՝ Գասի Աբդուլլաեւը, «Ղարաբաղի լեռնային մասում շարունակում էին գոյատևել հայկական ֆեոդալական տիրույթները՝ մեկիքությունները» (*Г. Абдуллаев, Азербайджан в 18 веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965, с. 25*):

Նայոց Արեւելից աշխարհի այս փոքրիկ թագավորության կյանքն առաջիններից մեկը հանգամանորեն ուսումնասիրել է հանաչված արեւելագետ Ս. Վ. Յուշկովը՝ Մովսես Կադանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմության» եւ այլ աղբյուրների հիման

վրա: Որպեսզի պատմական այդ սկզբնաղբյուրի անվանումը սխալ չհասկացվի, հայտնի արեւելագետը շեշտել է, որ «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ ներկայացված թագավորությունը գտնվել է Տին Տայաստանի տարածքում եւ հանդիսացել է երբեմնի հզոր հայկական պետության «մի բեկորը» (*К вопросу о границах древней Албании. Исторические записки АН СССР, том 1, Москва, 1937, с. 137*):

Ուշագրավ է, որ Մովսես Կաղանկատվացու գրքի մեջ աղվանական ցեղերը բազմիցս ներկայացված են որպես «վայրենաբարո», իսկ նրանց իշխանները՝ «չար» (*գիրք առաջին, գլուխ ԻԵ*): Այսինքն՝ «Աղվանից աշխարհի պատմության» հայ հեղինակն աղվանական ցեղերին ու նրանց իշխաններին ներկայացնում է որպես օտար ու թշնամական:

Այստեղ անհրաժեշտ է հիշել, որ տեղանունների եւ էթնիկական անունների իմացությունը կարեւոր նշանակություն ունի պատմական իրողությունները հասկանալու հարցում: Այդ ուղղությամբ որոշակի գիտական քայլեր կատարվել են Ադրբեջանում այդ պետության ձեւավորման առաջին իսկ տարիներին: Ինչպես հայտնի է, մինչեւ 1930-ական թվականները որպես ներկայիս Ադրբեջանի հիմնական բնակիչներ ճանաչվել են հայերից ու ռուսներից բացի թաթարները, թաթերը, թալիշները, լեզգիները, ավարները, ցախուրները, կովկասյան թուրքերը, քրդերը, պարսիկները, էթնիկական այլեւայլ խմբեր:

1930-ական թվականների կեսերից մահմեդական էթնիկական բոլոր խմբերն աստիճանաբար սկսել են նորաստեղծ հանրապետության անունով կոչվել ադրբեջանցիներ: Ուշագրավ է, որ հենց իրենք՝ այդ «ադրբեջանցի» կոչվողներն, առօրյայում մինչև հիմա էլ իրենց անվանում են պարզապես մուսուլմաններ: Այսինքն՝ գործնականում «ադրբեջանցի» ինքնագիտակցություն գոյություն չունի:

Ներկայիս Ադրբեջանի հանրապետությունը ձեռավորման ու հռչակման սկզբնական շրջանում կոչվել է Արեւելյան Անդրկովկասի մուսուլմանական դեմոկրատական հանրապետություն: Տեսագայում Թուրքիայի ազդեցիկ քաղաքական ուժերի խորհրդով անվանափոխում է կատարվել՝ հետապնդելով պանթուրքական հեռահար նպատակներ:

Ադրբեջան անունը, ինչպես գրված է այդ երկրի պատմության մեջ, ոչ մի կապ չունի այդ տարածքի հետ: Ադրբեջանի գիտական գրականության մեջ, տպագրված հենց Բաքվում, կարելի է կարդալ. «Ադրբեջան անունը երբեք չի տարածվել Արաքս գետից հյուսիս գտնվող հողերի վրա... Երբ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը բաժանվեց Վրաստանի, Տայաստանի եւ Արեւելյան Անդրկովկասի (1918 թ.), միտք ծագեց ստեղծել մի պետություն, որը միավորեր Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի բոլոր այսպես կոչված «ադրբեջանական թուրքերին»: Այդ պետու-

թյանը նախնական կերպով ժամանակավորպես տրվեց Ադրբեջան անունը (Իրանի հյուսիսում գտնվող նահանգի անունով) ... Նորաստեղծ հանրապետության մեջ մտավ միայն Արեւելյան Անդրկովկասը, բայց Ադրբեջան անունը թողեցին՝ ավելի հարմար բառ չգտնելով, քանի որ Շիրվան, Առան եւ այլ պատմական անունները այդ նորաստեղծ հանրապետության միայն առանձին մասերին են վերաբերում» (E. A. Пахомов, *Краткий курс истории Азербайджана, Баку, 1923, с. 11*):

Քրիստոնեության ընդունումից հետո մյուս խոշոր իրադարձությունը հայ ժողովրդի կյանքում կարելի է համարել հայերեն նոր գրերի ստեղծումը 405 թ. Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից ու տարածումը: Նոր գրերի ստեղծումն ունեցել է ոչ միայն մշակութային, այլեւ քաղաքական մեծ կարեւորություն: Ինչպես արդեն ասվել է, 5-րդ դարի սկզբներին Տայաստանը երկու մասի էր բաժանված եւ գտնվում էր երկու խոշոր տերությունների գերիշխանության ներքո: Նրանցից ամեն մեկը կրոնական ու վարչական բռնի փոփոխությունների միջոցով ձգտում էր իրեն ենթակա հատվածում միաձուլել հայերին, վերացնել անկախության վերականգնման հնարավորությունները: Երկվեղկված Տայաստանի արեւելյան հատվածի թագավոր Վռամշապուհը եւ Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսն ըստամենայնի աջակցեցին Մեսրոպ Մաշտոցին, գիտակցելով, որ հայերեն գրերը երկու

մասի բաժանված ժողովրդին միավորող գորեղ միջոց կդառնան:

Նոր գրերի ստեղծումից հետո Մաշտոցը ձեռնամուխ եղավ նոր դպրոցների բացմանն ամբողջ Տայաստանում: Այս անգամ նույնպես առավել ուշադրության կենտրոնում էին երկրի հյուսիս-արեւելյան շրջանները՝ Տայոց Արեւելից աշխարհը: Նոր դպրոցների բացումը Մաշտոցը հենց այս կողմերից սկսեց: Արցախի խորքային շրջաններից մեկում, խորհրդային ժամանակների Շահումյանի շրջանի Վերին Շեն գյուղում մի վիթխարի ծառ կա, որի բնի պարագիծը մոտ քսանհինգ մետր է: Նրա տակ հին աղոթարան կա, որն ուխտավայր է: Սրբավայրը կոչվում է՝ «Գիր խաչ», այսինքն՝ նվիրված է գրերին: Ըստ ավանդության, այդ ծառը տնկել է Մեսրոպ Մաշտոցը:

5-րդ դարի 2-րդ կեսին Տայոց Արեւելից աշխարհում ձեւավորված թագավորությունն իր ծաղկմանն է հասել Վաչագան թագավորի օրոք, որն իր թագն ստացել է պարսից շահի կողմից: Նրա գործունեությունը հագամանորեն ներկայացված է Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ: Պատմիչը գրում է, որ երկրի նախարարները միավորվելով, թագավորական տոհմից քաջ եւ իմաստուն, բարձրահասակ եւ բարետես Վաչագանին տանում են Պարսկաստան, որտեղ նա թագադրվում է պարսից Վաղարշակ արքայի կողմից (*Մովսես*

Կադանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, գիրք առաջին, գլուխ 17): Ուշագրավ է, որ Պարսից արքունիքը նրան էր հանձնարարել ամբողջ Աղվանք նարզի կառավարումը, այսինքն՝ Վաչագանը Տայոց Արեւելից կողմանց եւ Անդրկուրյան Աղվանք երկրի թագավորն էր (*այդ մասին տես՝ Բ. Ա. Ուլուքաբյան, Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում, Երեւան, 1975, էջ 61*):

Իր բուռն եւ արգասավոր եկեղեցանպաստ գործունեության շնորհիվ Վաչագան թագավորն ստացել է Բարեպաշտ անվանումը: «Պատմությունը» վկայում է, որ նա տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ է կառուցել, բացել է բազմաթիվ նոր դպրոցներ: Վաչագանը եկեղեցիներ է կառուցել ինչպես Տայոց Արեւելից աշխարհում, այնպես էլ Կուր գետի ձախ ափին գտնվող Աղվանք (Ալբանիա) երկրում, որտեղ եղել են ոչ քիչ թվով հայկական բնակավայրեր: Վերջիններից շատերը դարեր շարունակ պահպանվել ու գործել են, սակայն խորհրդային տարիներին գտնվելով Ադրբեջանի կազմի մեջ՝ դրանց մեծ մասը ծրագրված կերպով ոչնչացվել է: Այնուամենայնիվ, դրանցից մի քանիսը մինչեւ հիմա էլ պահպանվում են կիսավեր վիճակում (սույն գրքի մեջ բերված են դրանցից մի քանիսի լուսանկարները, սակայն անհանգստանում ենք, որ տեղեկանալով այդ մասին, ադրբեջանական իշխանությունները դրանք էլ կարող են ոչնչացնել, ինչպես որ ոչնչացրին Ջուղայի

հայկական խաչքարերը մի քանի տարի առաջ): Նրա գործունեության պսակը կարելի է համարել Կանոնական Սահմանադրությունը, որն ամբողջությամբ պահպանվել ու հասել է մեր օրերը: Ուշագրավ է, որ այն շուրջ 1500 տարի առաջ հենց այդպես էլ կոչվել է՝ Սահմանադրություն, եւ մշակվել, կազմվել ու ամբողջացվել եւ ընդունվել է, կարելի է ասել, համաժողովրդական ձեռով: Իր բոլոր հատկանիշներով այն հանդիսանում է, կարելի է ասել, ժողովրդավարության մարմնավորում՝ նույնիսկ ներկայիս չափանիշներով, հասկանալի է, նկատի ունենալով պատմական պայմանները:

Ինչո՞ւ էր առաջացել Սահմանադրության պահանջ եւ ինչպե՞ս է այն ստեղծվել: Այս հարցերի մանրամասն պատասխանը պարունակում է նույն աղբյուրը: Պատմիչը բացատրում է, որ հայոց միասնական թագավորության վերացումից հետո Պարսկաստանը (ինչպես նաեւ Բյուզանդիան՝ Տայաստանի արեւմտյան մասում) ամեն քայլի դիմել էր, որպեսզի այդ թագավորության վերականգնումը եւ Տայաստանի անկախության հաստատումն անհնարին լինի: Ամեն կերպ խրախուսել էր տարբեր աղանդների տարածումը, ձգտել պառակտում մտցնել միասնական հայ եկեղեցու ներսում, ինչպես նաեւ եկեղեցու եւ տեղական ազնվականության միջեւ: Նույնիսկ խլել էին առանձին իշխանների տիրույթները եւ տվել իշխանական արմատներ չունեցող մարդկանց:

Խախտվել էին տարբեր խավերի փոխհարաբերությունների եւ ընդհանրապես հասարակական կյանքի ավանդական հիմքերը:

Այդ քայքայիչ քաղաքականությունը, ինչպես արդեն ասվեց, 5-րդ դարի կեսերին ոտքի էր հանել հայ ժողովրդին: Ամբողջ երկրում սկիզբ էր առել համաժողովրդական ազատագրական շարժում, որի մեջ ներգրավված էին, բնականաբար, նաեւ երկրի արեւելյան շրջանները՝ Տայոց Արեւելից կողմանք: 480-ական թվականների սկզբներին հայ ազատագրական հաղթական շարժումներն ավարտվեցին Նվարսակի՝ հիշյալ պայմանագրով. Պարսկաստանն ստիպված փոխեց իր քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ, մեղմ ու հանդուրժողական դիրք գրավեց, որպեսզի ապստամբությունների ալիքը չտարածվի երկրի մյուս շրջաններում: Տենց այդ նպաստավոր պայմաններում էր, որ Արեւելից կողմանց ազդեցիկ իշխանավորները գահ բարձրացրին Վաչագանին: Ուշագրավ է, որ թագադրության հետ միասին Պարսից արքան նաեւ դավանանքի ազատություն է տալիս, հռչակում, որ «ամեն կրոն կարող են դավանել ըստ իրենց կամքի ու ցանկության: Չպետք է ոչ ոքի նեղելով դարձնել մոգության» (*Մովսես Կաղանկատվացի, գիրք սուսջին, գլուխ ԺԷ*):

Վաչագան թագավորը դպրոցներ է բացում հասարակության բոլոր խավերի զավակների համար, բազմաթիվ եկեղեցիներ է կառուցում: Տասարակա-

կան կյանքի հիմքերի ամրապնդման, աշխարհիկ եւ հոգեւոր իշխանությունների, բնակչության տարբեր խավերի միջեւ փոխհարաբերությունների կարգավորման նպատակով նա նախաձեռնում է հայ ժողովրդի պատմական եւ պետական ավանդույթներից բխող օրենքների ժողովածուի ստեղծում: Այդ հարցում, թերեւս, Վաչագանի համար օրինակ է ծառայել Ներսես Մեծ կաթողիկոսը:

4-րդ դարի կեսերին, երբ Արշակունյաց Տայկական թագավորությունն ապրում էր ներքին ու արտաքին դժվարին ժամանակներ, Ներսես կաթողիկոսը համոզված էր, որ թագավորության ամրապնդման համար անհրաժեշտ է ամրապնդել պետության իրավական հիմքերը: Նա ուսումնասիրում է Տայաստանում գործող օրենքներն ու ազգային ավանդույթները, ինչպես նաեւ այն ժամանակվա քրիստոնյա աշխարհում հայտնի հիմնական կանոնական որոշումները: Դրանց հիման վրա ստեղծում է օրենքների մի ժողովածու, որոնք արտացոլում են 4-րդ դարի Տայաստանի հասարակական կյանքի գլխավոր խնդիրները՝ հարկերի չափավորում, տարբեր խավերի ու խմբերի միջեւ առկա հակասությունների մեղմացում, հնազանդություն գործող օրենքին: Խնդիր է դրվում բացել դպրոցներ, կառուցել հյուրանոցներ ու որբանոցներ տարբեր բնակավայրերում, արմատախիլ անել հեթանոսական սովորույթները եւ այլն: Ներսես կաթողիկոսի մշակած կանոնական որոշում-

ներն ընդունվում են 356 թ. Աշտիշատի կանոնադիր ժողովում եպիսկոպոսների ու ավագ իշխանների մասնակցությամբ:

Տաշվի առնելով հայ ժողովրդի պատմական անցյալի այդ փորձը՝ Վաչագան թագավորը դիմում է Տայաստանի տարբեր շրջանների նշանավոր մտածողներին եւ խորհուրդ խնդրում՝ Մատթե գիտնական քահանային, Մամիկոնեից Աբրահամ եպիսկոպոսին եւ ուրիշների: Այդ նյութերի մի մասը պահպանվել է հենց «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ: Այդ մասին վկայություններ կան նաեւ միջնադարյան այլ պատմիչների մոտ: 13-րդ դարի հայ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանն, օրինակ, գրում է, որ Վաչագան թագավորը դիմել է Սյունիքի Պետրոս եպիսկոպոսին, «հարցում արել բազմաթիվ լուրջ ու ծանրակշիռ խնդիրների մասին եւ պատասխան ստացել շատ պատշաճ լուծումով» (*Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմությունը, Երեսն, 1986, էջ 120*):

Վաչագան թագավորի նախաձեռնությունը երկու փուլով է իրականացվել: Առաջինը եղել է օրենքների (կանոնների), կարելի է ասել՝ նախագծի մշակման փուլը: Երկրորդը եղել է այդ նախագծի քննարկման եւ ընդունման փուլը: Առաջինն արժեքավորվում է հատկապես նրանով, որ ոչ թե սոսկ տվյալ երկրամասի, այլ եւ ամբողջ Տայաստանի իրավագիտական միտքն ու պատմական ավանդույթներն է ամբողջացնում, խնդրի լուծմանը մասնակից դարձնում ժա-

մանակի նշանավոր հայ մտածողներին: Երկրորդ փուլն արժեքավորվում է նրանով, որ ընդունվել է ոչ թե թագավորի հրամանով, այլ հասարակական բուլոր խավերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Ժողովին էլ նախագահել է ոչ թե թագավորն ինքը, այլ երկրի գավառներից մեկի իշխանը՝ քաջ Վարդանը (*Մ. Կաղանկատվացի, «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 10*):

Օրենքները մշակելուց հետո Վաչագանը հրավիրել է բազմամարդ ժողով իր Աղվեն ամառանոցում, հասարակական բուլոր խավերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Այսինքն, այսօրվա պատկերացմամբ, նա ձեռավորել է երկրի գերագույն օրենսդիր մարմին: Տասարակության բուլոր հիմնական խավերի ներկայացուցիչների ժողովն ընդունել է սահմանադրությունը, բուլորը երդում են տվել հավատարիմ լինել սահմանադրությանը եւ ստորագրել են դրա համար ու դրել իրենց կնիքը: Իսկ վերջում արդեն, առավել լիարժեք դարձնելու համար, այն կնքվել է թագավորի կնիքով:

Վաչագան թագավորը ոչ միայն հենվել է Ներսես Մեծ կաթողիկոսի մշակած կանոնների վրա, այլեւ որոշ իմաստով զարգացման նոր աստիճանի է հասցրել դրանք՝ իր թագավորության պահանջներին համապատասխան: Դրանում կարելի է համոզվել, ծանոթանալով իրավագիտական այդ երկու արժեքավոր փաստաթղթերին: Ինչպես որ Ներսես Մե-

ծը, Վաչագանը նույնպես կարելուք տեղ է հատկացրել տարբեր խավերի միջև հակասությունների վերացմանը, աշխարհիկ եւ հոգեւոր իշխանությունների փոխհամաձայնեցված գործունեությանը, հարկերի թեթեւացմանը եւ այլն: Սահմանադրությունն, օրինակ, պահանջում է չունեւորներից հարկ չվերցնել: Վաչագանը ոչ միայն սահմանում է նոր օրենքներ, այլ եւ իր գործունեությամբ, անձնական օրինակով նպաստում է օրինականության ու հասարակության տարբեր խավերի միջև համերաշխության հաստատմանը: Անողորք պայքար մղելով զանազան աղանդների վերացման ուղղությամբ՝ միեւնույն ժամանակ նա հոգ էր տանում, որ աղանդավորների երեխաները դպրոց հաճախեն, քրիստոնեական դաստիարակություն ստանան (*գիրք 1, գլուխ 18*): Այսինքն՝ Վաչագանի օրինաստեղծ գործունեությունն ավելի գործնական բնույթ է ունեցել:

Վաչագանի սահմանադրությունն ուշագրավ է նաեւ մեկ այլ, շատ կարելուք առումով: Աշտիշատի կանոնադիր ժողովը հրավիրել, կանոններն էլ մշակել է, ինչպես ասվեց, Ներսես Մեծ կաթողիկոսը: Եւ դա իր հիմնավոր պատճառն ուներ: Կաթողիկոսը թագավորական Տայաստանում իրականացրել է նաեւ պետական կարելուք գործառույթ: Բացի հայ եկեղեցու ղեկավար լինելուց, նա պետական կառույցի մեջ զբաղեցրել է մեծ դատավորի պաշտոնը, հետեւապես միանգամայն բնական է, որ նա է զբաղ-

վել հասարակական կյանքի իրավական հիմքերի ամրապնդման հարցով: Իսկ ահա նրանից շուրջ մեկուկես դար հետո Վաչագան թագավորն ինքն է նախաձեռնել հասարակական կյանքի կարգավորման իրավական հիմքերի ստեղծումը: Մշակել է կանոններ, ձեռնարկել օրենսդիր մարմին, սահմանադրության ընդունման ժողովին էլ նախագահել է ոչ թե թագավորը կամ կաթողիկոսը, այլ երկրի աչքի ընկած իշխաններից մեկը, չնայած այն ժամանակ ես եկեղեցու ձեռքում է գտնվել պետության դատական գործառույթը (*Երրորդ գիրք, գլուխ Ժ*): Այս փաստը կարելի է համարել կարեւոր քայլ Նայաստանում սահմանադրական իրավունքի ձեռնարկման ճանապարհին:

Այսպիսով, Վաչագան թագավորի Սահմանադրությունը սահմանադրական մտքի զարգացման ճանապարհին շատ արժեքավոր առաջընթաց քայլ է հանդիսանում: Դա ոչ թե մի խոշոր մտածողի մտքի արգասիքն էր կամ երազանք ապագա պետական կառուցվածքի մասին, այլ իրական թագավորության պահանջներից բխող, համազգային կերպով մշակված եւ համաժողովրդական ձեռով ընդունված փաստաթուղթ:

Աղվենում ընդունված սահմանադրությունը մեծ դեր է կատարել լեռնաշխարհում իրավական գիտակցության ձեռնարկման ու ամրապնդման ուղղությամբ: Պատահական չէ, որ հենց այդ լեռնաշխար-

հում նույն Արցախի իշխանավորները 12-րդ դարում ստեղծված պատմական նոր հանգամանքներում նախաձեռնեցին օրենքների նոր ժողովածուի ստեղծումը:

Ինչպես հայտնի է, Վաչագանի ժամանակներից հետո նորից վերականգնվել է հայոց միասնական պետականությունը, ստեղծվել է Բագրատունյաց հայոց միասնական թագավորություն: Սակայն այդ թագավորությունը շուրջ երկու դար հետո (1045 թ.) կործանվեց: Նրա տեղում առաջ եկան հայկական մանր թագավորություններ ու առանձին իշխանություններ: Դրանցից ամենաազդեցիկը թերեւս Արցախում ձեւավորված Խաչենի հզոր իշխանությունն էր, որի տերերը հանախ հանաչվել են որպես թագավորներ: Նրանց պատվերով էր, որ հայ նշանավոր մտածող Մխիթար Գոշը 1184 թ, գրեց հայտնի «Դատաստանագիրքը»: Ուշագրավ է, որ ավարտելով իր այդ բարձրարժեք աշխատանքը Մխիթար Գոշը թողել է կարեւոր պատվիրան. «Տեր Աստուած վայելել տացէ աստուածասէր բարեպաշտ իշխանաց իշխանին՝ որդւոյ Նասանայ ի կամ իւր զգիրքս դատաստանի անսխալ ուղղութեամբ վարել զպատուիրան սորին», գրել է Մխիթար Գոշը (*Մխիթար. Գոշ, Դատաստանագիրք, Վաղարշապատ, 1880, էջ 71*):

Ընդունված օրենքների հիման վրա իրենց իշխանությունն «անսխալ ուղղությամբ» վարելու շնորհիվ էր, որ այդ հողի վրա հարատեւեց հայ պետականու-

թյունը՝ տարբեր դրսեւորումներով: 17-րդ դարից արդեն Արցախ-Խաչենի երբեմնի հզոր իշխանությունը մանրատված էր: Նրա հիմքի վրա ձեւավորվել էին պետական մանր կազմավորումներ՝ մելիքություններ Պարսկաստանի գերիշխանության ներքո: Մելիքներից ամեն մեկը մի փոքրիկ թագավոր էր՝ զորք էր պահում, հարկեր հավաքում եւ այլն՝ «անսխալ ուղղությամբ» գործելով դարավոր օրենքների ու ազգային ավանդույթների հիման վրա:

Պարսկաստանը 18-րդ դարի առաջին տասնամյակներում ներքին գահակալական կռիվներով էր բռնված, թուլացել էր, իսկ Թուրքիան ու Ռուսաստանը ձգտում էին տիրել Պարսկաստանին ենթակա տարածքներին: Տայերն էլ ձգտում էին միավորվել, վերականգնել երկրի միասնությունն ու պետական անկախությունը: Այդ նպատակով գաղտնի բանակցություններ էին վարում Ռուսաստանի հետ, որը միակ քրիստոնյա հզոր երկիրն էր, որը համեմատաբար մոտ էր սահմանով եւ շահերն էլ համընկնում էին: Սակայն Ռուսաստանի մտադրությունների մասին տեղեկանում է Կոստանդնուպոլսում Անգլիայի դեսպանությունը, հրահրում Թուրքիային, թե Ռուսաստանն ուզում է նվաճել Տայաստանը, Վրաստանը եւ Պարսկաստանը: Եւ Թուրքիան շտապում է իր զորքերն առաջ շարժել դեպի պարսկական սահմանը (Օ. Ս. Մարկովա, *Россия, Закавказье и международные отношения в 18-ом веке*, М., 1966, с. 19-30):

Այդ խառը, կարելի է ասել՝ ընդհանուր անիշխանության ժամանակներում մեկիքները կարողանում էին պաշտպանել իրենց հողը թշնամիներից: Փաստաթղթերը վկայում են, որ «... նրանք յառաջագգած լեալ ի յամուր տեղիս լերանց իւրեանց ամրացեալք էին, մանավանդ թե երիտասարդք ոմանք ընդդիմանային ես, որ եւ զբազումս հարին ի թշնամեացն» (*Армяно-русские отношения, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 27-28*): Այսինքն՝ հայերն ամրացել էին իրենց լեռներում, դիմադրում էին, մանավանդ երիտասարդությունը, եւ բազում թշնամիների էին հաղթել:

Ռուսաստանի Պետրոս Առաջին կայսեր պատվիրակ Իվան Կարապետը 1724 թ. այցելում է Ղարաբաղ, հանդիպումներ ունենում մեկիքների հետ, հույսեր տալիս, թե Ռուսաստանը կօգնի Տայոց պետականության վերականգնմանը: Իվան Կարապետին զարմացրել էին փոքրիկ լեռնաշխարհի հզոր ուժը եւ անսահման հարստությունները: Ռուսաստան ուղարկած իր զեկուցագրի մեջ նա տեղեկացնում է. «... Ամեն գեղ բերթ ա, եւ հանապարերն շատ դժար ա, ոխչ սար ա, անտառ, հանապարերն կապել ա մեկիք Եսային... Տեղարենք կա, որ հինգ մարթ թվանկչի կանգնի, հինգ հազար մարթի պատասխան կտա» (*Армяно-русские отношения в первой трети 18-ого века. Сборник документов, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 185-187*): Լեռնաշխարհը հարուստ էր մետաղի հանքերով ու արհեստավորներով, բոլորը զին-

ված էին: Սակայն նրանք գիտակցում էին, որ իրենք ապահով կլինեն միայն հայկական մանր իշխանություններն ու մելիքությունները միավորելով, միասնական հայոց պետականություն ստեղծելով:

Այսօրվա քաղաքական կյանքի տեսանկյունից հետաքրքիր փաստ է պահպանվել այդ տարիներից, որը վկայում է հայ ժողովրդի խոր մտահոգության հիմնավոր լինելու մասին թե անցյալում, թե ներկայումս: 1725 թ. Ղարաբաղ են արշավում թուրքական երեք փաշաներ՝ իրենց հեծյալ ջոկատներով, լեռնաշխարհին տիրելու նպատակով: Մարտի մեկին մելիքները ջախջախում են այդ ջոկատներին, իսկ փաշաներից մեկին՝ Սալահին, գերի են վերցնում: Գերին խոստովանում է, որ Թուրքիայի նպատակն է նվաճել մինչեւ Տյուսիսային Կովկաս ընկած բոլոր տարածքները, իսկ այդ նանապարհին իրենց խոչընդոտը հայերն են հանդիսանում, այդ պատճառով Թուրքիան որոշել է ոչնչացնել հայերին: «Տայն այս մեջս չպիտի լինի,- բացատրում է գերի թուրք փաշան,- ... պիտի ոչնչացվեն, որպեսզի մեր նանապարհը բացվի դեպի Բաքու եւ Դերբենդ» (*Армяно-русские отношения, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 249*):

Թուրքիայի այդ հրեշավոր ծրագրի մասին տեղեկանալուց հետո միանգամայն պարզ է դառնում, որ միայն հայկական ուժերի միավորումը բավարար լինել չի կարող, անհրաժեշտ է նաեւ հզոր դաշնակից: Այդ նպատակով դեռեւս 18-րդ դարի սկզբներից սկ-

տիվ բանակցություններ էին սկսվել Ռուսաստանի հետ: Ընդլայնվող Ռուսական կայսրության համար ձեռնառու էր հայերի այդպիսի կողմնորոշումը: Սակայն 1724 թ. Ռուսաստանն ու Թուրքիան գաղտնի պայմանագիր են կնքում, համաձայնության գալիս՝ իրար հետ պատերազմելու փոխարեն հաշտ կերպով իրենց մեջ բաժանելու Պարսկաստանին ենթակա հյուսիսային տարածքները: Նայերին օգնելու փոխարեն Ռուսաստանն այդ պայմանագրով Թուրքիայի ողորմածությանն է թողնում հայ ժողովրդի նախնազորը:

Միեւնույն ժամանակ ռուսական արքունիքում գիտակցում էին, որ հայերի ռուսական կողմնորոշումը հեռանկարային կարեւոր նշանակություն ունի Կովկասում ամրապնդվելու եւ առաջխաղացման համար: Այդ պատճառով նրանք շարունակում են գաղտնի կերպով հուսադրել հայերին: Ռուսական արքունիքը որոշում է հայերի խնդրանքը ոչ կատարել, ոչ էլ մերժել, այլ հուսադրելով պահել, մինչեւ որոշ ժամանակ անցնի, գուցե փոխվի իրադրությունը եւ այն ժամանակ հնարավոր լինի ուրիշ որեւէ միջոց ձեռնարկել: Ելնելով դրանից, ռուսական զորքի հրամանատարությունը որոշում է «զորքերի խաբուսիկ տեղաշարժ կատարել, զործողության պատրանք ստեղծել եւ հայերին ոգեւորել ... սրբազան հույսով» (*Армяно-русские отношения в 18-ом веке, том 3, Ереван, 1978, с.20*):

Առանց դաշնակիցների, ապավինելով միայն սեփական ուժերին Արցախի հայությունն աներեսակայելի կերպով պաշտպանում էր իր հողը: 1725 թ. օգոստոսի 16-ին Ռուսաստանի պատվիրակն արքունիք ուղարկած իր զեկուցագրի մեջ զարմացած գրում է. «Այդպիսի ուժեղ կռվող ժողովուրդ, ինչպիսին Ղարաբաղի հայերն են, ոչ մի տեղ չկա... Էսօր ԺԲՌ (տասներկու հազար) մարդ կա ձիավոր, բոլորը չախմախով թուֆանկ (հրացան) ունեն ու թուր, բռլորը պատրաստ են... Ու առանց ձիավոր էլ ինչքան կա, միայն աստված գիտե ու բոլորն էլ թուֆանկ ունեն: Ամեն օր Ժ (տասը) թուֆանկ են շինում ու չախմախ են շինում» (*Армяно-русские отношения, том 2, часть 2, с. 255, 266*): Որպեսզի հասկանալի լինի, թե ժամանակին դա ինչ ուժ է եղել, արժե հիշել, որ նկարագրվող իրադարձություններից մոտ 80 տարի հետո հարեւան Վրաստանում թագավորական զորքը հիմնականում զինված էր հոնի մահակներով, «տասը հոգուց միայն երկուսն ունեին հրացան» (*Акты Кавказской археографической комиссии, том 1, Тифлис, 1866, с. 124*):

Նատկանշական է, որ ինչպես Վաչագան թագավորն իր ժամանակին, այդպես էլ մելիքները երկրի ճակատագրին վերաբերող հիմնական հարցերը քննում եւ լուծում էին ժողովրդի բոլոր խավերի ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողովում: Այդպիսի բազմաթիվ փաստեր են պահպանվել 17-18-րդ դարերից,

որոնք վկայում են, որ Վաչագան թագավորի արմատավորած սահմանադրական գիտակցությունը հարատևել է այդ հողի վրա: Այդ առումով բնութագրական է 1726 թ. Ռուսաստանի պատվիրակ Իվան Կարապետին տրված պատասխանը: Նամակն ստորագրել են Գյուլիստանի մելիքության սպարապետ (գորքի հրամանատար) Աբրահամը, Թամրազի որդի տեր Մելիքսեթը, Սարգսի որդի Նավասարդը, Մոսեսի որդի Միրզախանը, ... եւս քսանվեց շինականներ՝ երդում տալով կատարել նամակի մեջ գրված պայմանները (*Армяно-русские отношения в первой трети 18-ого века. Сборник документов, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 282*): Այսինքն՝ Ռուսաստան ուղարկված նամակը կազմվել է ամբողջ համայնքի մասնակցությամբ, հետեւապես բոլորը միասին պատասխանատվություն են կրել հարազատ հողի հակատագրի համար: Միայն այդպիսի համընդհանուր պատասխանատվության շնորհիվ է հնարավոր եղել պաշտպանվել բազմակիորեն գերազանցող թշնամիներից: Դրանում թերեւս որոշիչ դեր է կատարել նաեւ այն հանգամանքը, որ Արցախում հորտատի-րական կարգեր չեն եղել: Շինականն իրեն գիտակցել է որպէս այդ հողի տեր եւ դարեր շարունակ ամեն գնով պաշտպանել է այն:

Արժէ հիշել այդ մասին վկայող մի հետաքրքիր փաստ: 1766 թ. մի օր Գյուլիստանի մելիք Նովսեփը գտնվում էր իր խոշոր գյուղերից մեկում՝ Գետաշե-

նում: Նա իր գորքն արձակել էր, որպեսզի զինվորները գնան տները, իրենց գյուղատնտեսական գործերով զբաղվեն: Իր մոտ պահել էր միայն 40 հոգանոց մի ջոկատ: Այդ մասին տեղեկանում է Գանձակի Շահվերդի խանը եւ հարձակվում մելիքի վրա: Մելիքը պաշտպանվում է փոքրաթիվ ուժերով եւ լուր է ուղարկում գյուղերը, որպեսզի գորքը հավաքվի: Չորքը շատ արագ հավաքվում է: Նրանք ջարդ են տալիս թշնամուն եւ հետապնդում մինչեւ Գանձակի բերդը:

Խանն ստիպված է լինում ճոխ նվերներով բարեկամություն հաստատել (*Գիտ քահանայ Աղանեսևց, Դիվան հայ պատմութեան, գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս, 1899, էջ 664*): Միայն իր հողը կամովին ու գիտակցաբար պաշտպանող գորքը կարող էր այդպես արագ հավաքվել ու հաղթական կոչվ մղել: Այդպիսի կարգապահությանը կարող են նախանձել այսօրվա շատ բանակներ: Այդպիսի կարգապահությունը չի կարող ստեղծվել ոչ մի խստությամբ: Դա ազատ մարդու գիտակցական վարքագիծ է, որը դարավոր արմատներ ունի:

Այդ վարքագիծը փոխանցվել է սերնդեսերունդ: 1988-1994 թթ. արցախյան դաժան պատերազմի ընթացքում ռազմական վիթխարի ուժ ունեցող, թվաքանակով շուրջ քառասուն անգամ գերազանցող թշնամին չկարողացավ հաղթել: Նայկական փոքրաթիվ ուժերի առջեւ խունապահար փախչում էին հակառակորդի վիթխարի զանգվածներ, որովհետեւ այդ հողի

հետ կապող ոչ իրավական գիտակցություն ունեին նրանք, ոչ պատմական հիշողություն:

1720-ական թվականների հայ ազատագրական շարժումներն այդպես էլ աջակցություն չեն ստանում Ռուսաստանի կողմից ու աստիճանաբար մարում են՝ չհասնելով հիմնական նպատակին՝ հայկական միասնական պետականության վերականգնմանը: Սակայն պաշտպանելով իրենց հողը Թուրքիայի նվաճողական նկրտումներից՝ դրանով իսկ Ղարաբաղի մելիքները փակել էին Թուրքիայի առաջխաղացման ճանապարհը՝ նպաստ բերելով Պարսկաստանի ազգային (պետական) շահերին: Տենց այդ պատճառով, երբ իրավիճակը կայունացավ Պարսկաստանում, լայն իրավունքներ տրվեցին Ղարաբաղի հայ մելիքություններին:

Ռուսաստանի օգնությամբ հայոց պետականությունը վերականգնելու հույսերը նորից ակտիվացան Եկատերինա կայսրուհու օրոք: Նշանավոր ռուս զորավար Սուվորովը 1780-ական թվականներին հանգամանորեն ուսումնասիրում է կայսրության սահմանները դեպի հարավ ընդլայնելու հնարավորությունները: Իրենց հերթին Ղարաբաղի մելիքներն ակտիվ բանակցություններ են ծավալում Ռուսաստանի հետ: Սուվորովը պարզում է, որ մելիքները ռազմական ու տնտեսական զգալի ուժ են ներկայացնում եւ կարող են շոշափելի աջակցություն ցույց տալ ռուսական զորքին առաջխաղացման դեպքում:

Տին Տայաստանի քարտեզի վրա Սուվորովն իր ձեռքով գրում է. «... Տայերը մելիք կոչվող իրենց սեփական կառավարողների իշխանության ներքո ապրում են Ղարաբաղում, որը բաժանված է հինգ սոնախների (պաշտպանական շրջանների) ...» (А. В. Суворов, *Документы, том 2, Москва, 1951, с. 224-225*): Ռուսաստանի Եկատերինա Երկրորդ կայսրուհուն ուղղված գեկուցագրի մեջ իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինը 1783 թ. մայիսի 19-ին առաջարկում է. «... Տարմար դեպքում Ղարաբաղին, որը կազմված է հայ բնակչությունից, տրվի ազգային կառավարում եւ այդ ճանապարհով Ասիայում վերականգնվի քրիստոնեական մի պետություն, համապատասխան ձ. կ. մ. բարձրագույն խոստումներին, որոնք իմ միջոցով տրվել են հայ մելիքներին» (*Армяно-русские отношения в 18 веке, сборник документов, том 4, Ереван, 1990, 241*):

Միաժամանակ, հենց նույն օրը, իշխան Պ. Պոտյոմկինը կարգադրում է գեներալ Գ. Ս. Պոտյոմկինին՝ տապալել Ղարաբաղի պարսկական խանին. «Շուշվա Իբրահիմ խանը պետք է տապալվի, քանի որ սրանից հետո Ղարաբաղը պիտի կազմի՝ բացի Ռուսաստանից ոչ մեկից կախում չունեցող հայկական մարզ: Դուք այդտեղ ամեն ջանք գործի դրեք, որպեսզի այս նոր մարզը կազմվի ժողովրդի համար առավելագույն շահավետ կերպով: Դրա շնորհիվ հայկական մյուս ուժեղ գավառները նույնպես կամ կհետեւեն նրանց օրինակին, կամ մեծ թվով (հայեր)

կգան Ղարաբաղ» (*Армяно-русские отношения в 18 веке, том 4, с. 239*) Իշխանը նաև քացատրում է, թե ինչ միջոցներով ու եղանակով պետք է Ղարաբաղում վերացվի պարսկական իշխանությունը: Սակայն այդ հույսերը նույնպես չեն իրականանում: Ղարաբաղը Ռուսաստանին միացվում է միայն 1805 թ.:

Ռուսաստանին միացվելուց հետո վերացվում են խանական ու մելիքական կարգերը, սակայն մելիքների ժառանգները պահպանում էին իրենց կալվածատիրական իրավունքները ընդհուպ մինչև Խորհրդային կարգերի հաստատումը 1920 թ.:

1917 թ. երբ Ռուսաստանում վերացվում են միապետական կարգերը եւ ստեղծվում է ժամանակավոր կառավարություն, իսկ մի քանի ամիս անց բոլշևիկները հեղաշրջում են կատարում եւ իրենց ձեռքը վերցնում իշխանությունը, վիթխարի կայսրության տարածքում թերեւս առաջինն Արցախում էր, որ քաղաքական բոլոր ուժերը միավորվեցին: Նրանք, շարունակելով դեռեւս Վաչագան թագավորի օրոք ստեղծված ներքին համերաշխության ավանդույթը, մի կողմ դրեցին ներքին տարաձայնությունները, ստեղծեցին ժողովրդական կառավարություն եւ պաշտպանեցին իրենց հողը:

1918-1920 թթ. ամբողջ Արցախ-Ղարաբաղը մտնում էր Տայաստանի Տանրապետության կազմի մեջ, որն ամրագրվեց 1920 թ. մայիսի 25-ի պետական օրենքով: Չնայած Տարավային Կովկասի նորաս-

տեղծ հանրապետությունների միջեւ սահմանային հարցերը լուծված չէին, բայց հիշյալ փաստն անուղղակիորեն ընդունում էին թե այդ հանրապետությունները, թե Ռուսաստանի բոլշեիկյան իշխանությունները: Սակայն վերջիններս 1920-1921 թթ. վերստին տիրացան հարավային Կովկասին եւ իրենց միջագային դիրքերն ամրապնդելու նպատակով գործարքի մեջ մտան Թուրքիայի հետ: Այդ գործարքի արդյունքում Տայաստանի հանրապետության Կարսի մարզը հայտնվեց Թուրքիայի կազմի մեջ, իսկ Նախիջեւանն ու Ղարաբաղը ինքնավարության իրավունքով բռնակցվեցին Թուրքիայի աջակցությամբ ձեւավորված Ադրբեջան հանրապետությանը:

Դարերով արմատավորված իրավական գիտակցությունը, հայրենի հողի նակատագրի նկատմամբ պատասխանատվությունը եւ պարտքի զգացումը գալիք սերնդի հանդեպ օգնեցին դիմակայելու շուրջ 70 տարի հայերին սեփական հողից դուրս մղելու ուղղությամբ Ադրբեջանի հետեւողական քաղաքականությանը: 1988 թ. երբ այդ բռնությունները բացահայտ զինված բնույթ ստացան, Արցախ աշխարհի օրենսդիր մարմինը՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդը, որոշում ընդունեց Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու եւ մայր Տայաստանի հետ միավորվելու մասին: Ադրբեջանը թշնամանքով ընդունեց այդ որոշումը, իսկ մոսկովյան իշխանություններն ամեն

կերպ աջակցեցին նրանց՝ ճնշելու հայերի ինքնորոշման պահանջը:

Նույնիսկ այդպիսի ծանր իրավիճակում, երբ թե վերադաս իշխանությունները, թե գործող խորհրդային սահմանադրությունը դեմ էին ժողովրդի կամքի ազատ դրսևորմանը, Արցախ աշխարհի հայությունը գործում էր օրենքի շրջանակներում: Դա իր որոշակի արդյունքը տվեց: Մոսկովյան իշխանությունները 1989 թ. Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը դուրս բերեցին Ադրբեջանի ենթակայությունից, այնտեղ ստեղծելով Տատուկ կառավարման կոմիտե: Դա պետականության մի նոր աստիճան էր Արցախում՝ առայժմ բավարար չափով չգնահատված: Իսկ հետո էլ, հենց խորհրդային օրենքի շրջանակներում 1991 թ. ձեւավորվեց եւ հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի Տանրապետություն՝ ԼՂՏ:

Ոչ միայն հռչակեցին, այլ եւ կարողացան պաշտպանվել Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմի ընթացքում: Շուրջ քսան տարի ԼՂՏ-ն կարողանում է պաշտպանել իր սահմանները, վերականգնել տնտեսությունը եւ օր-օրի կառուցում, ամրապնդում է նոր տիպի իրավական պետություն: Եւ այդ բոլոր գործընթացների մեջ առկա է 1500 տարի առաջ արմատավորված սահմանադրական գիտակցությունը: Տանուն հշմարտության պետք է մի կարեւոր հանգամանք եւս նշել: 1994 թ. կնքված հրադադարի համաձայնագիրը հարաբերական խաղա-

դություն է ստեղծել Ադրբեջան-ԼՂՏ հակամարտության գոտում: Չնայած Ադրբեջանը պարբերաբար խախտում է հրադադարի ռեժիմը, սակայն ԼՂՏ-ն կարողանում է պաշտպանել իր անվտանգությունը, որովհետև կարողացել է ազատագրել իր պատմական տարածքների մի մասը եւ ձեւավորել շատ թեքիչ նպաստավոր սահմաններ: Եւ, ամենակարեւորը, որքան էլ տարօրինակ հնչի դա, հարաբերական խաղաղությանը **նպաստում է նաեւ այն հանգամանքը, որ սահմանի, ավելի հիշտ՝ ռազմաճակատի գծի երկու կողմերում կատարված է էթնիկական դաժան գտում:**

Դեռեւս 19-րդ դարի վերջերին ուսումնասիրելով քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակը թուրքական կայսրության մեջ, հայերի, հույների, քրիստոնյա այլ ժողովուրդների զանգվածային ու պարբերական կոտորածներն այդ երկրում՝ եվրոպացի հետազոտողները գրել են. «... Այն ժամանակ, երբ մյուս ժողովուրդները գնալով դառնում են ավելի ու ավելի լավը, թուրքերը գնալով ավելի վատթար են դառնում»: Եւ եկել են այն եզրակացության, որ «ընդդեմ չարի, որն անհնարին է փոխել դեպի լավը, գոյություն ունի միայն մեկ միջոց՝ արմատախիլ անել այն» (Ա. Ա. Камаровский, *Восточный вопрос, Москва, 1896, с.с. 12, 16*):

Պատմության հետագա դաժան ընթացքը ցույց տվեց, թե որքան ճշմարիտ են այդ մտքերը (հիշենք

քրիստոնյա ժողովուրդների կոտորածները Թուրքիայում, որոնց ամենասարսափելի մասը կազմեց հայերի ցեղասպանությունը 1915-1923 թթ.): Իրողությունը չփոխվեց ամբողջ 20-րդ դարում, նույնիսկ 21-րդ դարի սկզբներին: Ահա թե ինչու, քննության առնելով արդի քաղաքակրթությունների փոխհարաբերությունները գլոբալ մակարդակում, Մեմյուել Տանթինգթոնը նոր ժամանակներում գալիս է այն եզրակացության, որ **«իսլամի սահմաններն արյունոտ են ու այդպիսին էլ հավանաբար դրանք դեռևս կմնան»** (*հանգամանորեն տես՝ Լեոն Ծիրիկյան, Տալաստանի քաղաքակրթական ինքնությունը Տանթինգթոնի հիպոթեզի ուսակնակում, Քաղաքագիտության հարցեր. 2009, Երևան, 2010, էջ 12*):

Արդի աշխարհի քաղաքական ազդեցիկ ուժերը որքան էլ փորձեն չտեսնելու տալ այդ իրողությունը, այնուամենայնիվ, փաստերն անողոք են (այդ մասին են վկայում Կոսովոյում սերբերի ու ալբանցիների երկարատեւ արյունալի կռիվները, արաբա-իսրայելական՝ անլուծելի թվացող հարաբերությունները եւ այլ օրինակներ): Առանց այս դաժան իրողությունը հաշվի առնելու անիմաստ, նույնիսկ վտանգավոր է Արցախյան հիմնախնդրի լուծման ուղի որոնելը:

Վաչագան Բարեպաշտը թագավորել է 480-ական թվականների կեսերից մինչեւ մոտավորապես 510 թ.: Նրա անունը եւ գործունեությունը, դարեր շարունակ հիշվել են մեծ հարգանքով: Նրա մասին

պահպանվել են ժողովրդական շատ ավանդություններ: Նրա կերպարն արտացոլված է «Անահիտ» հայկական ժողովրդական հեքիաթի մեջ, որը հրաշալի կերպով մշակել է Ղազարոս Աղայանը: Վաչագան թագավորի դամբարանը մինչև հիմա կանգուն է ԼՂՏ Մարտակերտի շրջանում, Ջրվշտիկ (Եղիշե առաքյալի) վանքի բակում: Կարծում ենք, հենց այս տարածքում է գտնվել է նրա Աղվեն ամառանոցը: Այդպես մտածելու համար կան հստակ հիմքեր: Դա ամենաամառչելի վայրն է, որն ամենամոտն է եղել Պարտավ մայրաքաղաքին;

Այն հեռավոր ժամանակներում, երբ քրիստոնեությունը դեռ նոր միայն քարոզվում էր, քարոզիչները հալածանքի էին ենթարկվում պաշտոնական մարմինների կողմից: Բնական է, որ այդպիսի հանգամանքներում լեռնաշխարհի առաջին քարոզիչ Եղիշեի մատույններն անփոփվել են ամենաամառչելի տեղում: Բնական է նաեւ այն, որ բարեպաշտ թագավորն իր ամառանոցը կառուցել է այդ սուրբ վայրում՝ անմատչելի ժայռի գագաթին՝ անանցանելի անտառներով շրջապատված:

Բազում եկեղեցիներ կառուցած եւ դպրոցական կյանքը բուռն կերպով խթանած թագավորն իր ամառանոցում նույնպես եկեղեցի ու դպրոց է ունեցել անշուշտ, որի մասին հուշում են պահպանված բազմաթիվ, ավաղ, բավարար չափով չուսումնասիրված շինությունները: Վանքի մոտ մինչև հիմա պահպան-

վում է Վաչագան Բարեպաշտի կնոջ՝ Անահիտ թագուհու աղբյուրը, որը ժողովրդի կողմից մինչեւ հիմա այդ անունով էլ ճանաչվում է: Երկու տարբեր կողմերից ստորգետնյա խողովակներով ջրերը գալիս, միանում են, դառնում հորդառատ աղբյուր եւ դուրս հոսում քարով պատած փոքրիկ թունելի միջով:

Թագավորության վերացումից հետո Ադվենն աստիճանաբար վերածվել է վանքի՝ Եղիշե առաքյալի անունով: Այդ վանքից մինչեւ պատմական Գյուլիստանի բերդն ընկած տարածքում դարավոր ու խիտ անտառների մեջ բազմաթիվ հին բնակավայրերի հետքեր կան, կանգուն ու կիսավեր եկեղեցիներ՝ համարյա բոլորովին չուսումնասիրված: Եղիշե առաքյալին վանք-ամրոցի փառահեղ պարիսպներն ու աշտարակները պահպանվել են բավական բարվոք վիճակում: Եկեղեցին ու զանգակատունը, կից շինությունները նույնպես լավ վիճակում են այսօր: Տպավորիչ է առանձնապես Վաչագան թագավորի դամբարանը՝ գեղեցիկ զարդաքանդակներով:

1286 թ. դամբարանին կից կառուցվել է եկեղեցի, որի շինարարական արձանագրությունը պահպանվել է դամբարանի մուտքի վերեւում՝ «Այս է հանգիստ Վաչագան թագաւորին, ԱԾ ողորմի հայրապետա եւ ոյր ծնողացն որ շինեց զեկեղեցիս յառաջնորդութի ՏՐ Սիմեոնի: Թիվ :ՉԼԵ: Էր (1286 թ.) (Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 5, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 110): Պահպանվել է

նաեւ թագավորի պատկերաքանդակը՝ ձիու վրա նստած, թագը գլխին, թագավորական խորհրդանշանն աջ ձեռքում պահած: Ոչ միայն հայ իրականության, այլեւ համաշխարհային պատմության մեջ եզակի կլինեն այնպիսի թագավորներ, որոնց դամբարանը, պատկերաքանդակը, արձանագրությունը՝ մայրենի լեզվով, պահպանվել են 1500 տարի: Դա ինքնին վկայում է այն մասին, որ ժողովուրդը դարեր շարունակ գիտակցել է իր բարեպաշտ թագավորի մեծագույն ծառայության արժեքը:

Օգտվելով խորհրդային իշխանությունների հակերոնական քաղաքականությունից՝ Ադրբեջանի պետական մարմինները 1920 թվականից տենդագին կերպով սկսում են փակել իրենց հսկողության տակ հայտնված հայկական եկեղեցիները, պետականացնել նրանց գույքը, հալածել հոգեւորականներին: Այդ տագնապալից օրերին Գյուլիստանի եկեղեցու քահանա տեր Նովասափը սրտացավ կերպով սկսում է գրանցել տարածաշրջանի բոլոր եկեղեցիների ու վանքերի գույքը, գրի առնում հիմնական արձանագրությունները: 1924 թ. Էջմիածին ուղարկած նրա զեկուցագրի մեջ կա նաեւ Վաչագան թագավորի դամբարանի արձանագրությունը, ինչպես նաեւ լրացուցիչ տեղեկություններ (*ՏՏ Ազգային արխիվ, ֆոնդ 149, ցուցակ 1, գործ 119, թ. 43*): Նա պատմում է, որ Վաչագան թագավորի երեք աղջիկների անուններով գյուղեր են պահպանվել հենց նրա ամառանոցի՝

ներկայիս Եղիշե առաքյալի վանքի մոտակայքում՝ Բլխանա, Դաստակերտ, Մագթաղիս: Առաջինը վաղուց ավերակ է դարձել, Դաստակերտը բնակեցված է եղել (մինչև անցյալ դարի վերջերը), աստիճանաբար ամայացել է: Իսկ Մագթաղին նվիրված գյուղը մինչև հիմա էլ կա վանքից 5-6 կիլոմետր հեռավորության վրա, հնչյունափոխված կոչվում է Մատաղիս:

1992-1993 թթ. Ադրբեջանը մի կարճ ժամանակով օկուպացրել է ԼՂՏ Մարտակերտի շրջանի այդ տարածքը: Այդ կարճ ժամանակում ադրբեջանցի «խիզախ» զինվորներն ավերել են պատմական անթիվ հուշարձաններ, պայթեցրել Գյուլիստանի փառահեղ եկեղեցին, որն այսօր նկատելի է ռազմաճակատի գծից նույնիսկ անզեն աչքով: Նրանք պղծել են նաև Վաչագան թագավորի դամբարանը: Մոտ հինգ մետր բարձրությամբ գեղեցիկ կառույցն անվնաս է մնացել, բայց ներսում գտնվող խոշոր տապանաքարը շրջել են, գերեզմանը փորփրել՝ հավանաբար գանձ գտնելու ակնկալիքով, առանց հասկանալու, որ Վաչագանի թողած ամենամեծ գանձը նրա Սահմանադրությունն է: 1500 տարի շարունակ այդ Սահմանադրությունն ուղղակի, թե անուղղակի կերպով ծառայում է այդ հողի վրա իրավական գիտակցության ձեւավորմանը, իրավակարգի ամրապնդմանը եւ որպես այդ ամենի գլխավոր նպատակ՝ դարավոր հայ հողի պաշտպանությանը: Տայ

իրավագիտական մտքի 1500-ամյա հուշարձանն այսօր էլ շարունակում է ծառայել այդ հողի բնիկ տերերին: Ցավոք, այն մինչև հիմա անհրաժեշտ ձևով չի ուսումնասիրվել եւ չի գտել իր արժանի տեղը իրավագիտական մտքի պատմության մեջ, սակայն ուխտագնացությունը դեպի Բարեպաշտ թագավորի դամբարան շարունակվում է 1500 տարի:

Մահմանադրությունն ամբողջությամբ զետեղված է Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմության» առաջին գրքի ԻԶ գլխի մեջ: Իսկ Երեւանի հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտում՝ Մատենադարանում, պահվում են այդ «Պատմության» բազմաթիվ ձեռագրեր՝ տարբեր դարերից:

ԿԻՄ ՂԱՏՐԱՄԱՆՅԱՆ

Թող մեր եպիսկոպոսների, քահանաների
ու եկեղեցու կողմից օրհնվի թագավորը
թագուհով, իր զավակով ու ամբողջ
երկրով հանդերձ. թող օրհնվեն նաև այս
ժողովին մասնակցողները:

Устами нашими –
епископов, иереев и всей церкви
да будут благословенны царь и царица
с чадом своим, и остальные [миряне],
присутствующие на этом соборе, да
будут благословенны.

May the king and queen and
their son be blessed by the bishops
and priests and church,
and may all the participants
in this council be blessed.

**ԱՂՎԱՆԻՅ ԱՐՔԱ ՎԱՉԱԳԱՆԻ
ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ**

ՍԱՆՏԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

հաստատված Աղվենում տեղի ունեցած ժողովում

*Աղվանից արքա Վաչագանի
տարիներին աշխարհականների ու եպիս-
կոպոսների, քահանաների ու
քորեպիսկոպոսների, ազնվականների
ու ռամիկների միջև քաղմաքիվ
հակառակություններ էին լինում:
Արքան կամեցավ մի քաղմամարդ ժողով
գումարել Աղվենում, որ կայացավ
մարերի ամսի տասներեքին:*

Ես Վաչագան՝ Աղվանից արքա, Շուփաղիշոն՝
Պարտավի արքեպիսկոպոսը, Մանասեն՝ Կապա-
ղակի եպիսկոպոսը, Տունանը՝ Տաշուի եպիսկոպո-
սը, Անանիան ու Սահակը, եւ Ուտիքի Փոդ եպիսկո-
պոսները, Տովսեփը՝ Կաղանկատուքի քահանան,
Մատթեն՝ Պարտավի քահանան, Թոման՝ քագա-
վորի պալատական քահանան, Պողոսը՝ Գայեգունի
քահանան, Շմավոնը՝ Յրիի քորեպիսկոպոսը, Մատ-
թեն՝ Դարահոջի քահանան, Արիկազը՝ Բեթի քա-

հանան, Ուրբաթայրը՝ Մանուչեի քահանան, Տովել, Պարպ, Միգե, Տակոբ քահանաները, ազնվական մարդիկ եւ Արցախի նահապետները, Կաղանկատուքի Բակուր նահապետը եւ այլ բազմաթիվ մարդիկ, որոնք միաբան ինձ մոտ ներկայացան՝ ամառանոցային վայր Աղվենում: Որոշեցինք հետեւյալը.

Ա. Այն քահանաները, որոնք գյուղերում են լինում, տարեկան երկու անգամ երկրպագում են եպիսկոպոսին եւ հոգեւոր կարգ ու կանոն են սովորում նրանից՝ ըստ Աստվածաշնչի, եւ ինչպէս կարգն է, տարվա մեջ եպիսկոպոսին ընծա պետք է տարվի:

Բ. Երբ քահանա եւ սարկավագ են ձեռնադրում, չորս դրամ քահանային, իսկ երկու դրամ սարկավագին պետք է տան:

Գ. Ազնվական կամ թագավորական ցեղին պատկանող որեւէ մեկը կենդանության ժամանակ իր ձեռքով հոգու բաժին պետք է տա. ասենք՝ ձի թամբով ու սանձով եւ կամ ինչ հարստություն որ ունի, դրանից պետք է տա, եթե կենդանության օրոք չտա, ապա նրա մահից հետո ընտանիքն է պարտավոր տալ:

Դ. Քահանային ժողովրդի կողմից տալու կարգը այսպէս է լինելու. ունեւորը պետք է տա 4 գրիվ ցորեն, 6 գրիվ գարի, 16 փաս քաղցու. իսկ նա, որ հացասակալ

Է, դրա կեսը պետք է տա. ինչ վերաբերում է գինուն, թող տա այնքան, որչափ կարող է: Վար ու ցանք եւ այգի չունեցողից չպետք է առնեն. իսկ նա, որ իր հոգու համար սրանցից ավելին կտա, բարիք կանի: Ինչպես Պողոսն է ասում. «Նա, որ առատությամբ է սերմանում, առատությամբ էլ կհնձի»: Իսկ նա, ով ոչխար ունի, պետք է տանից մի ոչխար տա, 3 գգաթ բուրդ ու մի գլուխ պանիր. ով ձիեր ունի տանը, պետք է տա մի քուռակ, իսկ խոշոր եղջերավոր անասուն ունեցողը՝ մի հորթ:

Ե. Աշխարհականներից ոչ ոք՝ ազնվական, շինական, կամ մեկ ուրիշը, տարվա ընթացքում պատարագը բաց չպետք է թողնի, այսինքն՝ մեռելների հիշատակը պետք է կատարի, ինչպես որ կարող է. իրենց վաստակից մեռելներին անմաս չպետք է թողնեն. մեռած մարդու համար մի ձի, եթե ձի կա, մի խոշոր եղջերավոր անասուն՝ արջատ, եթե կա. մեռելի տերը եկեղեցուն պետք է տա, դրանցից որ մեկը կամենա:

Զ. Եթե վաներեցը կամ որեւէ վանական վանքին վնաս է հասցնում (գողանում է) եւ վրան հաստատվում է, պետք է անարգեն ու տեղից հեռացնեն, իսկ գողացածը գրավեն եկեղեցու համար:

Է. Եթե մի վանքի քահանաները շատ են, իսկ ժողովուրդը քիչ, եւ մի այլ վանքի ժողովուրդն է շատ, բայց քահանաները քիչ են, շատ ժողովուրդ ունեցող վան-

քից ժողովրդի մի մասը վերցնում եւ հանձնում են այն վանքին, որի քահանաներն են շատ:

Ը. Եթե քրիստոնյա մարդը կովում եւ արյուն է թափում, ներկայացնում են եպիսկոպոսին ու ըստ օրենքների պատժում:

Թ. Այն քահանան, որ հովվում է մեծ գյուղի վրա, մի այլ գյուղ եւս չպետք է պահի, իսկ եթե 2 գյուղեր միմյանց մոտ են, կարող է հովվել մի քահանա եւ առհասարակ քահանան սպասարկում է այնքան, որքան կարողանում է կառավարել:

Ժ. Ոչ մի տղամարդ երրորդ պորտի ազգակցուհի կին չպետք է առնի եւ եղբոր կնոջ հետ չպետք է ամուսնանա:

ԺԱ. Ով առանց պատճառի կնոջը բաց է թողնում ու առանց պսակի կին է առնում, ով անօրեն ու մարդասպան է եւ կամ կախարդահարցությամբ է զբաղվում, նրան կապելով պետք է թագավորի մոտ տանել ու չարաչար կերպով սպանել:

ԺԲ. Նրանց, որոնք լացուկոծում են տան գլխավորին, գուսանների հետ պետք է կապել, տանել թագավորի դուռը եւ պատժել, իսկ հարազատները չպետք է համարձակվեն նրանց հետեւից լաց լինել:

ԺԳ. Նրան, որ գեշ է ուտում, եւ նրան, որ քառասունքին միս է ուտում, կիրակի օրը աշխատում է ու եկեղեցի չի գնում, քահանան, ժողովրդի հետ միացած պատժում է:

ԺԴ. Նա, որ չորեքշաբթի կամ ուրբաթ աղոնացից առաջ միս է ուտում, մի շաբաթ պաս պետք է պահի, իսկ եթե մեկը գա ու քահանայի մոտ այդ մասին վկայություն տա, թե պասը չի պահել, գյուղի տանուտերը նրանից պետք է մի եգ առնի ու տա քահանային:

ԺԵ. Եթե որեւէ մի աշխարհական մարդ քամբասի քահանայի կամ սարկավագի եւ խոստովանի, թե իրոք այդպես է, եպիսկոպոսը կարգ է սահմանում նրա վրա ու այդպիսին անապատում ապաշխարում է: Իսկ եթե ճիշտը չի խոստովանում, այլ ուրիշներն են հայտնում ճշտությամբ, եւ այդ պարզվում է, ինչպես որ կանոնների մեջ գրված է, պետք է պատժեն ու գյուղից հեռացնեն. իսկ եթե հանցանքը չի պարզվում, պետք է կարգադրեն, որ քահանային նվեր տա, եւ այդ երդում է լինում նրա համար:

ԺԶ. Եթե մի որեւէ քահանայի ընկերներն ու աշակերտները մեղք են բարդում այդ քահանայի վրա, իսկ իրենք անմեղ են, քահանան պետք է կանգնի սուրբ սեղանի, իսկ ամբաստանողները՝ ժողովրդի առաջ, ապա պետք է բեմից իջեցնեն եւ գյուղից ար-

տաքսեն: Իսկ եթե նրա ընկերները եւ աշակերտները վրեժով լցված են, եւ ժողովուրդը գիտեր, որ նրանք առաջ խոռով են եղել, քահանան պատարագ պետք է մատուցի, եւ ժողովուրդը անեծքով նրանց դուրս քշի: Իսկ եթե խոստովանում են, որ սուտ են ասել, պետք է ապաշխարանք դնեն դրանց վրա եւ վանքից չհանեն, բայց եթե դրանցից հետո էլ հանցանք են գործում, պետք է դատվեն կանոններով:

ԺԷ. Դարձյալ՝ եթե եպիսկոպոսներն ու քահանաները թագավորի մոտ գանգատվեն ազնվականների դեմ, թե դրանք գյուղում երկու կամ երեք եկեղեցի վանք են դարձնում, եւ եթե թագավորի ներկայութեամբ ազնվական մարդիկ պայմանավորվեցին, եւ թագավորին, եպիսկոպոսին, ազնվականներին այդպես հանելի թվաց, թե վանք դարձված եկեղեցիները կթողնեն նույն վիճակում, իսկ եկեղեցու պտղին ու տուրքը կտան մայր եկեղեցուն:

ԺԸ. Եթե ազնվականները տասանորդ են տալիս, պետք է մի մասը բուն գլխավոր եկեղեցուն տան, մյուս մասը՝ իրենց եկեղեցուն:

ԺԹ. Կիրակի օրը տերն ու ծառան պետք է գնան մայր եկեղեցի, աղոթքներ ու հիշատակ կատարեն եկեղեցում, իսկ կրոնավորը հոգեբաժինը եկեղեցուն պետք է տա:

Ի. Ազնվականները առանց եպիսկոպոսի իրավունք չունեն քահանային հեռացնել կամ նշանակել, չնայած որ իրենց դաստակերտն է. եպիսկոպոսն էլ չպետք է առանց նրանց ազատի կամ նշանակի: Եթե ազնվականից կամ ժողովրդից քահանային վտանգ է սպառնում, քահանան էլ իրավունք չունի հեռանալու առանց եպիսկոպոսի թույլտվության:

ԻԱ. Եթե որեւէ ազնվական ցանկանում է իր եկեղեցում սեղան կառուցել, կամ ինչ-որ մասունքներ բերել, կամ պատարագ անել, պետք է կատարի եպիսկոպոսի հրամանով, որքան էլ ինքը կարողություն ունենա: Եթե կատարում է թույլտվությամբ, կօրհնվի, իսկ եթե այդպես չի անում, թող եկեղեցուց հեռու մնա, այլապես ըստ իր կարողության տուգանք պետք է վճարի եպիսկոպոսին, իսկ դրանից հետո ինչքան տուգանք տա այդ մարդը ըստ կանոնների, թող օրհնությամբ կատարի:

ԻԲ. Այս պայմանները թագավորի ներկայությամբ դրեցին եպիսկոպոսներ, քահանաներ, ազնվականներ: Թող մեր եպիսկոպոսների, քահանաների ու եկեղեցու կողմից օրհնվի թագավորը թագուհով, իր զավակով ու ամբողջ երկրով հանդերձ. թող օրհնվեն նաեւ այս ժողովին մասնակցողները: Այս հրամանը մատանիներով կնքեցին արքայի հրամանատար Մուծիկը, պալա-

տի վերակացու Միրհորիկը եւ տոհմապետներ Մարութը, Իրագդը, Սպարակոսը, Ղաման, Բակուրը, Ռատանը, Արչեսը, Գարդմանա տեր քաջ Վարդանը, Խուրսը, Գերմանոսանը, Խոսկենը, Փիրոզ նահապետը, Աղվանքի բոլոր ազնվականները եւ գրության ավելի վավերական լինելու համար կնքեց նաեւ Աղվանքի թագավոր Վաչագանի մատանիով:

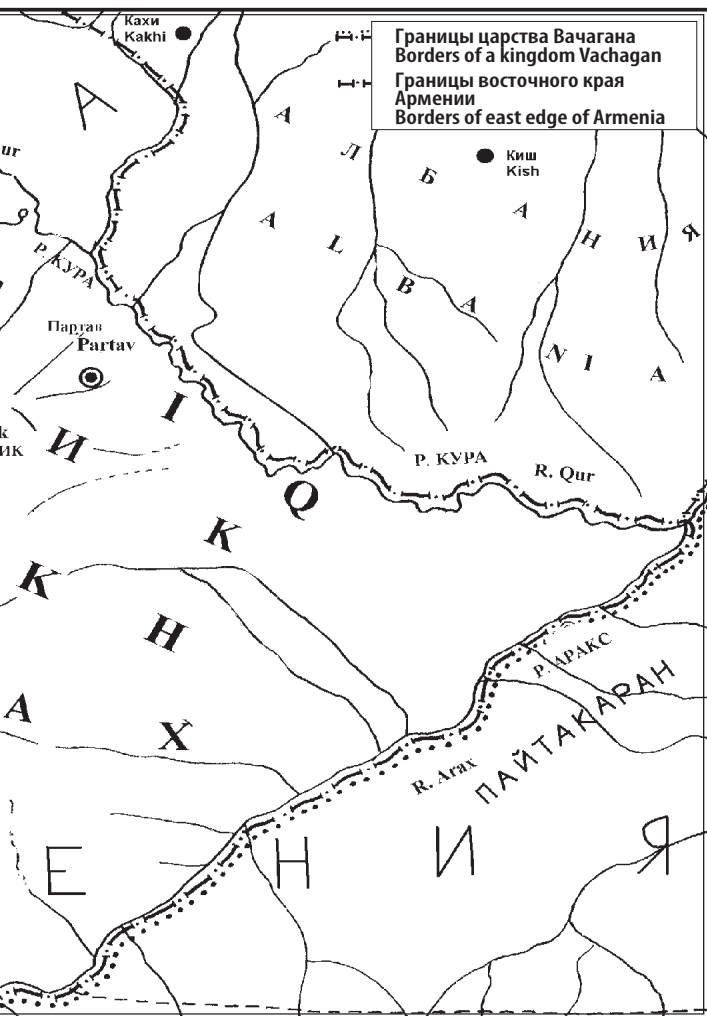

1500-ЛЕТНИЕ ИСТОКИ ПРАВОПОРЯДКА В АРЦАХЕ

Образование Республики Арцах, укрепление и развитие государственности в труднейшие военные и послевоенные девяностые годы XX века дают повод для возникновения многочисленных вопросов. Как случилось, что Азербайджан, который в течение 70 лет проводил антиармянскую политику, целенаправленно пытаясь изменить этнический состав Арцаха-Карабаха, так и не сумел подвергнуть ассимиляции население небольшой области? Как случилось, что в условиях жесткого режима СССР горстка народа смогла встать на защиту своего права жить независимо на родной земле? А когда Азербайджан, всецело воспользовавшись военной и политической поддержкой кремлевских властей, развязал войну с целью задавить борьбу за национальное самоопределение и “зачистить” территорию Карабаха от армян, то потерпел позорное поражение. Каким образом была одержана победа над многократно превосходящими силами противника? Как в тяжелых экономических и военных условиях

удалось создать демократическое государство, соответствующее базовым принципам международного права? Ответы на эти вопросы представляют интерес не только с исторической точки зрения, но и могут быть полезны как для укрепления уже достигнутых результатов, так и для дальнейшего развития. Они помогут тем политическим силам, которые заинтересованы в урегулировании проблемы, правильно понять суть карабахского конфликта и найти адекватное решение. Ответы представляют ценность также для тех народов, которые встали на путь построения нового, независимого государства.

Поднятые вопросы имеют свои исторические корни. И все военные успехи и достижения на политическом поприще неразрывно связаны с этими истоками. Искать какой-то феномен здесь не нужно, поскольку все – есть закономерный результат исторического развития. Во все времена перед лицом опасности – угрозой потери национальной идентичности и веры армян, все слои армянского народа, все общественно-политические силы находили свою сплоченность и отстаивали свою самостоятельность. Именно так была достигнута победа над турками в Сардарapatском сражении 1918 г., ставшая основой восстановления армянской государственности. Именно так была одержана славная победа армянского оружия и в арцахской войне.

Эти победы имеют исторические правовые корни, о чем свидетельствует уникальный документ, созданный на этой земле еще 1500 лет назад и дошедший до нас полностью – Конституция царя Вачагана Благочестивого. Знакомство с этим поистине исключительным юридическим документом поможет осмыслить и оценить не только события прошлого, но и реалии нового времени. Как известно, в 387 г. после многолетних войн Армения была разделена между Византией и Персией. Западная часть стала провинцией Византии, а восточная часть, включая Арцах, была присоединена к Персии. Армению превратили в марзпанство. Чтобы еще больше ослабить Армению, от нее отделили восточные области Утик и Арцах, которые назывались восточным краем Армении и присоединили к территориям, населенными албанскими племенами, простирающиеся до Кавказских гор и находящиеся под господством Персии. Так была образована новая административная единица под общим названием Агванк (Албания), состоящая из двух несовместимых частей. К северу от реки Кура проживали десятки разрозненных малых племен, не имеющих ни экономической, ни языковой, ни религиозной общности.

А Восточный край Армении, наоборот, имел единое население, неразрывно связанное между со-

бой единством языка, веры, духовной и материальной культуры, общей историей.

Древние греко-римские историки свидетельствовали, что границей между Арменией и Албанией была река Кура. Изучение этих источников привело к такому же мнению одного из основателей историографии нынешнего Азербайджана Аббаса-Кулиага-Бакиханова: “Правобережье реки Кура до места слияния ее с рекой Аракс составляет границу Армении” (*Гюлистан-Ирам, Баку, 1926 г., с. 8*).

Множество разобщенных племен населяли территорию севернее реки Кура до Кавказских гор, известную историкам древности под общим названием Албания, что означает Страна гор. Интересно, что до сих пор эта территория так и называется – Дагестан, что на местном языке означает Страна гор. Как и много веков назад, на этой территории живут десятки этнических групп. Именно из-за раздробленности это нагорье в 1920 г. было поделено между Россией и Азербайджаном. После распада СССР народы, живущие на этой земле, отстаивают свое право на воссоединение. В частности, около миллиона разделенных в 1920 г. лезгин Азербайджана стремятся объединиться со своими соотечественниками в Дагестане. А 800 тыс. талышей на юго-востоке Азербайджана про-

должают бороться за свое право на самоопределение. Эти попытки не только жестоко пресекаются Азербайджаном, но под запретом находятся и этнические наименования этих и других народностей, живущих в Азербайджане. Все официально называются азербайджанцами, точно так же, как в Турции многомиллионный курдский народ называют горскими турками.

Итак, к югу от правого берега Куры были расположены области бывшего Армянского царства, население которого отличалось этническим единством. Благодаря именно этому, на территории новообразованной административной единицы образовалось маленькое Армянское царство. Возглавил царство местный нахарарский род Араншахиков. Этому способствовало следующее обстоятельство. Благодаря народно-освободительным войнам второй половины V века против персидского ига, Армения приобрела полунезависимое положение, которое было закреплено армяно-персидским Нварсакским договором. Были восстановлены наследственные феодальные права армянских нахараров, право на содержание собственного войска, сбора налогов. Прекратились религиозные преследования, высшие должности в стране были снова отданы нахарарам.

Естественно, все завоеванные права распространялись и на род местных правителей Араншахиков. По свидетельству армянского историка V века Мовсеса Хоренаци, династия эта берет начало от родоначальника армян Айка. Хоренаци пишет, что единое Армянское царство было создано в пределах территории распространения армянского языка и во всех областях назначались управляющие из рода патриарха Айка. Северо-восточная часть Армении простиралась от реки Аракс до правого берега реки Куры, включая провинцию Камбечан, расположенную на левобережье Куры. Хоренаци рассказывает также, что управляющим этой огромной территории был назначен выдающийся потомок рода Айка – Аран (*Мовсес Хоренаци, История Армении, книга вторая, глава 8*).

Общеизвестно, что в 301 году Армения стала первой страной, принявшей христианство в качестве государственной религии. Но еще задолго до официального обращения страны в христианство, религия распространялась по всей Армении, в том числе в Утике и Арцахе. Учитывая военно-политическое значение распространения христианства в этих краях, первым епископом там был назначен Григорис – внук Григора Просветителя. И царь, и католикос понимали, что административно обособленные области нуждались в духовном единении

и создали в марзпанстве Агванк армянскую церковную епархию, ставшую впоследствии католикосатом Агванка в составе Армянской церкви. Позднее, по окончании строительства монастыря Гандзасар, фактически являвшимся духовным и политическим центром Восточного края Армении, Католикосат стал именоваться Гандзасарским.

Во избежание путаницы исследователи всегда четко разделяли Армянский Агванк и собственно Агванк (Албанию). А. А. Цагарели, например, отмечает, что собственно Агванк (Албания) находится к северу от реки Куры, а Армянский Агванк – к югу (*Грамоты и другие исторические документы 18-го столетия, относящиеся до Грузии, том 2, под ред. А. А. Цагарели, СПб, 1902, с. 11, прим. 1*). В документах, подписанных российским императором Александром первым, река Кура признана границей между Арменией и Албанией (*Описание Кавказа с кратким историческим описанием Грузии, СПб, 1805, с. 28*). Официальные источники царской России всегда отмечали, что правобережье Куры - это армянские земли и “до последнего времени ими управляли армяне” (*Акты, собранные Кавказской Археотрафической комиссией. Под ред. Ад. Берже, том 6, часть 1, 1874, с. 840*). А русский исследователь 19 в. Николай Фроловский пишет следующее: “Исконные жители этой земли – армяне, а тата-

ры пришли с другой стороны Каспийского моря” (*Обозрение российских владений за Кавказом, ч. 2, СПб, 1836, с. 439*).

Примечательно, что тюркские кочевники, привыкшие к пустынным условиям восточного побережья Каспийского моря, были ошеломлены пышной, цветущей, богатой зелеными пастбищами, лесами и садами природой Восточного края Армении. И они назвали эту землю Карабахом, что на их языке означает “большой сад” (Кара бах – большой сад, наподобие того, как Кара-Кум – большой песок, Кара-Богаз-Гёль – большое озеро и т.д.). С этого времени наряду с названием Арцах стало употребляться и новое – Карабах.

Изменения этнического состава армянских территорий, находящихся на правом берегу Куры, нашли отражение и в азербайджанской историографии. В частности, историк Е. А. Пахомов пишет, что задолго до формирования ханских порядков здесь существовало сословие беков-земледельцев, которые и в дальнейшем сохранили свою независимость. Но наряду с этим из предводителей племен сформировалось и другое сословие беков – тюркско-татарское. Начиная с XVI века, иранские шахи Сефевиды успешно переселяли их в Закавказье (*Е. А. Пахомов, О земельно-сословном вопросе Азербайджана, Баку, 1926, с. 1-2*).

В середине XVIII в. персидский двор, стремясь эффективнее управлять Арцах-Карабахом, образовал там ханство. И чтобы персидская власть над христианским Карабахом была надежной, назначил ханом вождя одного из тюркоязычных кочевых племен Панаха. Ставший ханом, Панах стал заселять крепость Шуши и окрестности кочевыми племенами, исповедующими ислам, чтобы создать для себя социальную опору. Придворный историк Панах-хана пишет, что кочевники стали настоящим бедствием для местного населения: они грабили жителей и угоняли скот, занимались разбоем, уничтожали посевы, вырубали сады. Один из известных историков Азербайджана В. Н. Левиатов писал, насколько разрушительными для экономики края были последствия этих бесчинств (*В.Н. Левиатов, Очерки истории Азербайджана в 18 в., Баку, 1948, с. 54-55*). Безусловно, внедрение иноверного и иноэтнического элемента не могло не привести к изменению этнического состава края. Несмотря на такие изменения, как отмечает азербайджанский историк Гаси Абдуллаев, “в нагорной части Карабаха продолжали существовать армянские феодальные княжества-меликства” (*Г. Абдуллаев, Азербайджан в 18 веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965, с. 25*).

К истории царства Восточного края Армении одним из первых обратился известный русский

востоковед С. В. Юшков, подробно изучив труд Мовсеса Каганкатвази “История страны Агванк”. Чтобы было верно понято название этого источника, Юшков подчеркивает, что описанное в нем царство Агванка находилось на территории древней Армении и являлось обломком некогда великого Армянского царства.

Интересен и тот факт, что Мовсес Каганкатвази неоднократно называет албанские племена “дикими”, а их вождей – “злыми” (*книга 1, глава 25*). То есть, автор “Истории страны Агванк” – армянский историк, описывает родную страну, а агванские племена считает чуждыми и вражескими.

Здесь следует отметить, что знание этнических названий и топонимов имеет важное значение для понимания исторических событий. В этой связи важно учитывать следующее. До 30-х годов XX века основным населением нынешнего Азербайджана, помимо русских и армян, были татары, таты, талыши, лезгины, цахури, аварцы, кавказские турки, курды, персы и другие этнические группы, которые в те годы официально были признаны именно под такими названиями.

Начиная с середины 30-х годов, все этнические мусульманские группы стали называться азербайджанцами в соответствии с наименованием республики. Примечательно, что и до сих пор так назы-

ваемые азербайджанцы сами себя именуют просто мусульманами. Фактически идентификация с названием “азербайджанец” попросту отсутствует. В начальный период формирования и провозглашения нынешней Азербайджанской республики она называлась Мусульманская Демократическая Республика Восточного Закавказья. В дальнейшем, по совету влиятельных политических сил Турции, ее переименовали, дали новое имя, преследуя пантюркистские цели.

Само название Азербайджан, как следует из официальных изданий этого государства, не имеет никакой этнической или исторической связи с территорией, занимаемой республикой. В научной литературе, изданной в самом Баку, можно прочитать следующее: “Название Азербайджан никогда не распространялось на земли севернее реки Аракс. Только в 1918 г. при распаде Закавказского комиссариата на Грузию, Армению и Восточное Закавказье, возникло предположение основать государство, объединяющее всех так называемых “азербайджанских тюрок” как России, так и Персии. Этому государству провизорно (временно) было дано название Азербайджан (по названию северной области Ирана) ... В состав Азербайджанской республики вошло только Восточное Закавказье, но название пришлось оставить за неимением лучшего,

так как исторические имена Ширван, Арран и пр. указывают лишь на отдельные составные части этой республики (Е. А. Пахомов, *Краткий курс истории Азербайджана*, Баку, 1923, стр. 11).

Важнейшим событием в истории армянского народа после принятия христианства стало создание нового армянского алфавита Месропом Маштоцем в 405 г.. Новый алфавит должен был стать средством не только развития культуры, но и средством сохранения политической и религиозной самобытности армянского народа. Как уже говорилось, в 387 году Армения была разделена на две части и находилась под властью двух крупных держав, каждая из которых пыталась ассимилировать армян, лишит армянский народ возможности восстановить независимость. Учитывая эту опасность, при помощи царя Восточой Армении Врамшапуха и католикоса Саака Партева Месроп Маштоц создал новый алфавит. Письменности предстояло объединить разделенных на две части армян, “связать божественными заветами и сделать единым народом”, – напишет впоследствии любимый ученик Месропа Маштоца и его агиограф монах Корьюн.

Месроп Маштоц стал открывать по всей Армении школы, где дети обучались новой письменности. Одним из первых он открыл школы именно в Восточном крае Армении, начиная с Амараса. В

Арцахе, недалеко от села Верин Шен Шаумянского района и поныне сохранилось уникальное место паломничества, посвященное армянским письмам. Оно находится под сенью огромного платана, также считающегося священным. По преданию, это дерево посадил сам Месроп Маштоц. Святое место носит название “Гир хач”, что означает “Крест письменности”.

Образованное во второй половине V века армянское царство, достигло своего расцвета в период царствования Вачагана Благочестивого. Его деятельность подробно описана в “Истории страны Агванк” Мовсеса Каганкатваци. Царство Вачагана было признано персидским шахом. Мовсес Каганкатваци пишет, что “нахарары страны, объединившись, ... взяли с собой в Персию мужа из царского рода своей страны бесстрашного, мудрого, ученого и благоразумного, ростом высокого и стройного Вачагана, возвели его на царский престол через Вагаршака, царя персидского” (*Мовсес Каганкатваци, “История страны Агванк”, Книга первая, гл. 17*). По велению персидского царя власть Вачагана распространялась на всю территорию новообразованной области, т.е., на Восточный край Армении и Албанию (*об этом подробно см. Б.А. Улубабян, Княжество Хачена в 10-16 веках, Ереван, 1975, с. 61, на АРМ. яз.*).

Благодаря бурной и плодотворной деятельности царя Вачагана прозвали Благочестивым.

Как сообщает “История”, он “построил церквей по числу дней года, открыл много новых школ”. Вачаган построил церкви как на Восточном крае Армении, так и в Албании, т. е на всей территории своего царства. Многие из них до сих пор сохранились на Арцахской земле. А на территориях по левому берегу реки Кура армянские церкви в советские годы целенаправленно уничтожались азербайджанскими властями. Некоторые из них до сих пор находятся в разрушенном состоянии (фотоснимки приведены в настоящей книге).

Венцом деятельности Вачагана Благочестивого стала созданная им Конституция, целиком сохранившаяся до наших дней. Примечательно, что и 1500 лет назад она так и называлась – Конституция (Sahmanadrutyun), была разработана и принята всенародно. По всем основным признакам этот уникальный документ можно считать воплощением демократии даже по нынешним меркам, учитывая, конечно, исторические условия.

Чем была вызвана ее необходимость, и как она была создана? Ответы на эти вопросы есть в “Истории страны Агванк”.

После разделения Армении и ликвидации единого армянского царства, Персия (а также Византия

в западной части Армении) предприняла все шаги, чтобы восстановление единства страны и государства не было возможным. Всячески поощрялись различные секты, были предприняты попытки раскола единой армянской церкви, сеялись распри в кругу местной армянской знати. Даже владения отдельных князей отобрали и раздали людям, не имеющим княжеских корней. Были расшатаны устои общественной жизни, обострились отношения между разными слоями населения. Подобная политика, как уже сказано, привела к тому, что армянский народ в едином порыве встал на защиту своих интересов уже в середине V века. В начале 480-х годов победоносное национально-освободительное движение увенчалось уже упомянутым Нварсакским договором. Персия была вынуждена изменить свою политику по отношению к армянам, занять более мягкую и лояльную позицию, иначе волна мятежей захлестнула бы и остальные области (такое отношение к армянам в Иране существует и сейчас).

Именно в этих благоприятных условиях влиятельные князья Восточного края Армении возвели на трон Вачагана. Весьма знаменательно, что царь Персии разрешил и свободу вероисповедания: "...могут исповедовать любую религию согласно своему волеизъявлению. Нельзя никого силой заставить принять огнепоклонничество" (*Мовсес*

Каганкатвацци, "История страны Агванк", Книга первая, глава 17).

Вачаган Благочестивый занимается строительством церквей, открывает школы для всех слоев населения. Во имя укрепления своего царства и устойчивости общественной жизни, упорядочения отношений между светской и духовной знатью, между разными слоями общества царь Вачаган берется за создание свода законов, вытекающих из исторических и государственных традиций армянского народа.

В этом доблестном начинании примером ему служит деятельность католикоса Нерсеса Великого. В середине IV века ситуация как во внешней, так и во внутренней жизни Армянского царства Аршакидов была крайне напряженной. С целью укрепления правовых основ государства католикос Нерсес решает создать свод законов. Он изучает действующее правовое поле как самой Армении, так и других христианских государств и народов. На основании собранного материала он разрабатывает свод законов, в котором нашли отражение основные проблемы того времени: умеренное налогообложение, разрешение противоречий между разными общественными слоями и группами, исполнение законов. Эти законы были приняты церковным собором в 356 году в Аштишате.

Учитывая этот исторический опыт, царь Вачаган обращается за советом ко всем известным мыслителям Армении того времени – к ученому иерею Маттэ, к епископу Мамиконянов Абрааму и другим. Часть этих материалов сохранена в самой “Истории страны Агванк”. Об этом же свидетельствуют другие средневековые армянские историки. Историк XIII в. Степанос Орбелян, например, пишет, что царь Вачаган обратился к епископу Сюника Петросу “со многими важнейшими вопросами и вескими задачами и получил ответы с подобающим решением” (*Степанос Орбелян, История Сюника, Ереван, 1986, с. 120*).

Начинание Вачагана было реализовано в два этапа. Первый этап, говоря сегодняшним языком, был этапом разработки проекта законов. Второй этап был посвящен обсуждению и принятию законопроекта. Первый этап знаменателен тем, что Вачагану удалось подключить к работе передовых армянских мыслителей, собрать воедино исторические традиции и юридическую мысль не отдельного края, а всей Армении. Второй же этап исключителен сам по себе уже потому, что свод канонов был принят не указом царя, а представителями разных слоев населения. Кстати, председательствовал на собрании не сам царь, а один из князей – храбрый Вардан (*М. Каганкатвацци, книга 3, глава 10*).

После разработки канонических норм царь созвал собор в своей летней резиденции Агвен, на котором присутствовали представители всех основных сословий армянского общества. Выражаясь сегодняшним слогом, можно сказать, что Вачаган сформировал высший законодательный орган страны. Участники общенародного собрания приняли Конституцию, дали торжественную клятву верности, поставили под документом подписи и закрепили их своими печатями. И лишь в конце была поставлена царская печать.

Вачаган, взяв за основу свод канонических норм Нерсеса Великого, в некотором смысле поднял их на качественно новую ступень. В этом можно убедиться, сравнив эти два важнейших документа. Как и Нерсес Великий, Вачаган уделял огромное значение устранению противоречий между разными слоями населения, согласию и взаимодействию между духовной и светской знатью, облегчению налогового бремени и т. д. По Конституции, например, с неимущего нельзя было взимать налог. Вачаган, прежде всего, личным примером способствовал укреплению законности и правопорядка. Обращая людей на путь познания Бога, ведя непримиримую борьбу с разного рода сектами, в то же время “венчанный волею Божьей, Вачаган повелел собирать детей колдунов, чародеев, жрецов и отдавать их в

школы, обучать божественной вере и жизни христианской, дабы утвердить их в исповедании Троицы, направлять по пути богопочитания их отцовский неверующий род” (*Мовсес Каганкатвацци, История страны Агванк, книга 1, гл. 18*). То есть, законотворческая деятельность Вачагана была более действенной, носила более практический характер.

Хотелось бы обратить внимание еще на один важный аспект. Как уже говорилось, собор в Аштишате созвал Нерсес Великий. Он же и разработал свод канонов. И на то были свои причины. В те времена Католикос не только был главой Армянской церкви, но был и верховным судьей государства. Поэтому вполне объяснимо, почему именно он должен был заниматься укреплением правовых основ жизни общества. Но спустя почти полтора века инициатором создания новых законов становится царь. С помощью известных мыслителей своего времени царь разрабатывает каноны, формирует законодательное собрание, а на всенародном референдуме председательствует не он сам или католикос, а один из доблестных князей, хотя тогда тоже судебная власть государства была в руках церкви. Этот факт однозначно можно считать важнейшим шагом на пути формирования конституционного права в Армении.

Таким образом, Конституция царя Вачагана стала своеобразным прорывом, громадным скачком, имеющим неопределимое значение для развития конституционной мысли Армении. Конституция была не плодом труда великого мыслителя и не мечтой о будущем государственном устройстве, а официальным документом, всенародно разработанным и принятым.

Конституция, принятая в Агвене, сыграла огромную роль в формировании и укреплении правосознания в Арцахе. Далеко не случайно, что в 12 веке именно в Арцахе, учитывая новые исторические условия, был создан новый свод законов.

Как известно, после Вачагана была восстановлена армянская государственность Багратидами. Династия Багратидов привела Армению к культурному, политическому и экономическому подъему. Но через века армянское царство Багратидов пало в 1045 г. Вместо него были образованы отдельные мелкие царства и княжества. Одним из самых влиятельных и мощных было сформированное в Арцахе Хаченское княжество, правители которых нередко были признаны как цари. По предложению князей именно Хачена выдающийся армянский мыслитель, правовед и богослов Мхитар Гош в 1184 г. пишет знаменитый “Судебник” (“Датастанагирк”). В конце этого бесценного труда Мхитар Гош оставил за-

поведь: “... боголюбимому и благочестивому князю князей Вахтангу, сыну Гасана, велю безошибочно отправлять заповеди этого “Судебника” (*Мхитар Гош, “Судебник”, Вагаршанат, 1880, на арм. яз., стр.71*). Именно благодаря тому, что “безошибочно отправлялись заповеди” этих принятых законов, на арцахской земле армянская государственность веками непрерывно продолжалась в различных формах.

В 17 веке некогда могущественное Арцахско-Хаченское княжество было уже раздроблено на несколько мелких княжеств – меликств в составе Персии. Каждый мелик был небольшим царем: имел свои земли, содержал войско, собирал налоги, действуя на основании законов, “безошибочно отправляя заповеди законов”, в соответствии с национальными традициями и интересами.

В первые десятилетия 18 века Персия переживала тяжелый политический кризис, была охвачена междоусобными войнами. Пользуясь этим, Турция и Россия стремились завладеть территориями, принадлежащими Персии. У армян вновь вспыхнула надежда на восстановление своей государственности и независимости. С этой целью велись тайные переговоры с Россией, являющейся единственным влиятельным христианским государством, с которым у Армении совпадали интересы, к тому же географиче-

чески расположенным ближе к границам Армении, чем другие христианские государства.

О планах России становится известно британскому посольству в Константинополе, которое не только ставит в известность турецкие власти, но и подстрекает турецкое правительство незамедлительно выдвинуть войска на границу с Персией, чтобы предотвратить завоевание Россией Армении, Грузии и Персии (О.П. Маркова, *Россия, Закавказье и международные отношения в 18 веке*, М., 1966, с. 19-30).

В это непростое время меликам Арцаха удается защитить свою землю от врагов. Источники свидетельствуют, что “... они стойко стоят на защите своей земли, особенно молодежь, которая победила множество врагов” (*Армяно-русские отношения, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 27-28*). Армянские мелики Арцаха с целью сопротивления внешним врагам организовали в горах укрепленные военные лагеря – сгнахи, вели упорные бои с вторгшимися в Закавказье турецкими захватчиками и одерживали блестящие победы. В 1724 году в качестве посла царского двора в Карабах прибывает Иван Карапет. Он встречается с меликами и обещает, что Россия поможет восстановить армянскую государственность. Иван Карапет был поражен военной мощью этого маленького горного края и ее природными

богатствами. В докладной российскому двору он пишет: “Каждая деревня – крепость... сплошные горы и леса... дороги преградил мелик Есаи... Есть такие места, где 5 стрелков могут противостоять пяти тысячам человек” (*Армяно-русские отношения, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 185-187*). Этот горный край был богат и рудниками, и мастеровыми. Боевые отряды были хорошо вооружены. Но все прекрасно понимали, что их сила – в единстве, и для того, чтобы восстановить армянскую государственность, необходимо объединить все мелкие княжества и меликства.

С точки зрения современной политической жизни интересен один исторический факт, который в полной мере отражает причины тревоги и глубоких раздумий армянского народа о судьбе своей страны как в далеком прошлом, так и в настоящем. В 1725 году Османская Турция стремилась подчинить себе все Закавказье. Трое турецких пашей со своими конницами вторглись в Карабах, но были наголову разбиты армянскими меликами. Двое из турецких пашей были убиты, а третий, Салах, был взят в плен. Пленник признался, что цель Турции – завоевание всех территорий до Северного Кавказа, а единственным препятствием на этом пути для них являются армяне, поэтому армянский народ должен быть истреблен. “Армяне должны быть уничтоже-

ны, чтобы открылась дорога на Баку и Дербент”, - объясняет турецкий паша (*Армяно-русские отношения, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 249*). После такого чудовищного заявления становится ясно, что даже объединение всех сил не будет достаточным для противостояния врагу, Армении нужен мощный и влиятельный союзник. С этой целью ведутся активные переговоры с Россией, для которой, в свою очередь, подобная позиция армян была весьма выгодной. В планы Российской империи как раз входило и расширение своего влияния в Закавказье. Но Россия и Турция ведут длительные секретные переговоры в 1722-1724 гг., чтобы не воевать, а мирно разделить между собой персидские владения. В 1724 г. они подписывают Константинопольский договор о разделе персидских владений в Закавказье. России отошли прикаспийские города и провинции, а Турции, кроме всего прочего, - территория Армении. Этим договором Россия предала интересы армян.

В то же время в России понимали, что пророссийская ориентация армян имеет огромное значение для укрепления позиций Российской империи на Кавказе. Поэтому Россия продолжала всячески обнадеживать армян, не выполняя, но и не отказывая в их просьбе, заняв выжидательную позицию: вдруг ситуация изменится и можно будет что-то

предпринять в соответствии с обстановкой. Исходя из этого, русское военное командование решает “... провести обманные маневры, создать видимость передвижения русских войск, воодушевить армян... дать священную надежду” (*Армяно-русские отношения в 18 веке, том 3, Ереван, 1978, с. 20*).

Без союзников, уповая лишь на себя, армяне Арцах-Карабаха невероятными усилиями защищают свою землю. 16 августа 1725 г. посланник русского двора с удивлением и восхищением пишет в докладной: “Такого храброго и сильного народа, как армяне Карабаха, нет нигде... есть 12 тысяч всадников, все вооружены ружьями и мечами, все стоят наготове. Один бог знает, сколько еще есть воинов без коней... и все имеют оружие... каждый день изготавливают 10 ружей” (*Армяно-русские отношения, том 2, часть 2, с. 255, 266*). Чтоб было понятно, какой серьезной силой это было в те времена, достаточно сказать, что в соседней Грузии, спустя 80 лет после описываемых событий, войско было вооружено кизилowymi палками, “из десяти человек только двое имели ружья” (*Акты Кавказской археографической комиссии, том 1, Тифлис, 1866, с. 124*).

Знаменательно, что судьбоносные вопросы, как и Вачаган в свое время, мелики выносили на всенародное обсуждение. Многочисленные факты сви-

детельствуют, что традиции правового государства, заложенные царем Вачаганом, были продолжены последующие века, в том числе в 17-18 веках. В качестве подтверждения можно привести в пример письмо, которое было вручено послу русского двора Ивану Карапету в 1726 г. Письмо подписали “спарапет (воевода) Гюлистана Абраам, священник Меликсет, сын Навасарда Саргис, сын Мосеса Мирзахан...”, а также 26 крестьян, которые дали клятву “выполнить все условия, изложенные в письме” (*Армяно-русские отношения в первой трети 18 века. Сборник документов, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 282*). То есть письмо, посланное в Россию, было составлено всей общиной, следовательно они все вместе несли ответственность за судьбу своей земли. Только благодаря такой сплоченности было возможно противостоять внешним угрозам.

Едва ли не самым важным фактором силы края можно считать и то обстоятельство, что в Арцахе не было крепостного строя. Крестьянин считал себя хозяином земли и веками защищал ее любой ценой. Здесь стоит вспомнить один интересный исторический факт: в 1766 г. мелик Гюлистана Овсеп находился в Геташене. Он распустил свое войско, чтобы воины отдохнули, вернулись к своим семьям, занялись сельскохозяйственными работами. При себе он оставил лишь отряд из 40 человек. Об этом

узнает хан Гандзака Шахверди и атакует мелика. Малочисленный отряд мелика успешно оборонялся. Овсеп сразу разослал весть о нападении и приказал, чтобы солдаты вернулись. Войско незамедлительно собирается и дает сокрушительный отпор врагу, а затем преследует их до крепости Гандзак. Шахверди хан был вынужден послать щедрые подарки и предложить перемирие. (*Книга протоиерея Гюта Аганянца "Диван армянской истории", т. 1-2, Тифлис, 1899, с. 664, на арм. яз.*). Так быстро могли собраться и одержать победу лишь люди, которые самоотверженно защищают свою землю. Подобной организованности сегодня могли бы позавидовать многие армии мира, равно как героизму и преданности. Этому научить невозможно. Это осознанное поведение свободных людей, которое имеет свои вековые корни.

Это поведение передавалось из поколения в поколение. В жестокой арцахской войне 1988-1994 гг. армия противника, оснащенная самой современной военной техникой, почти в 40 раз превосходящая в численности, не смогла победить. Перед малочисленными отрядами самообороны Карабаха в панике бежало огромное количество азербайджанцев, потому что их не связывала с этой землей ни историческая память, ни чувство привязанности к этой земле.

Национально-освободительное движение 1720-х годов так и не получило поддержки со стороны России, и армянам так и не удалось достичь своей главной цели – восстановления единой государственности. Однако, ведя непримиримую самоотверженную борьбу против агрессора, мелики Карабаха тем самым препятствовали продвижению Турции, что, несомненно, было крайне выгодно Персии. Поэтому, когда ситуация несколько стабилизировалась, армянские меликства Карабаха получили от Персии значительные льготы и весьма широкие полномочия.

Надежда на освобождение армянского народа от турецкого и персидского ига вновь возродилась с приходом к власти императрицы Екатерины. Выдающемуся русскому полководцу А. В. Суворову было поручено подробно изучить возможности расширения границ Российской империи к югу. Карабахские мелики, в свою очередь, вели активные переговоры с Россией. Суворов убеждается в том, что мелики представляют из себя весьма внушительную военную и экономическую силу и могут оказать существенную поддержку при продвижении русского войска. На карте Армении Суворов собственноручно пишет: “Карта Древней Армении с показанием нынешнего жительства армян под собственными их правителями, называемыми мелики в

провинции Карабах, разделяющейся на пять сгнахов-кантонов, на карте назначены красной краской” (А. В. Суворов, *Документы, том 2, Москва, 1951, с. 224-225*). В рапорте, адресованное Екатерине Второй, князь Г. А. Потемкин 19 мая 1783 г. предлагает: “...При удобном случае область, которая составлена из народов армянских, дать в правление национальному и чрез то возобновить в Азии христианское государство, сходственное высочайшим в. и. в. обещаниям, данным чрез меня армянским меликам” (*Армяно-русские отношения в 18 веке, сборник документов, том 4, Ереван, 1990, с. 241*).

Влиятельнейший князь Г. Потемкин одновременно дает приказ генералу П. Потемкину. “... После сего Карабах составит независимую кроме России никому область. Вы тут употребите все старания, чтобы новая сия область устроилась наивыгоднейшим образом для народа. Через сие и прочие армянские провинции или последуют их, или же большим числом приходять будут в Карабах” (*там же, стр. 241*).

Но этим надеждам также не суждено было сбыться. Карабах был присоединен к России лишь в 1805 году. После присоединения к Российской империи были упразднены ханские и меликские порядки, но наследники меликов сохраняли свои феодальные права вплоть до установления советской вла-

сти в 1920 г. А в советские годы группы армянских – арцахских деревень составляли отдельные районы в составе Азербайджана и продолжали управляться армянами (Шамхорский, Дашкесанский, Ханларский, Шаумяновский).

Когда в 1917 г. в России было свергнуто самодержавие, создано Временное правительство, а затем большевики, свершив революцию, пришли к власти, на территории огромной бывшей империи лишь в Арцахе объединились все политические силы. Продолжая традиции, заложенные Вачаганом Благочестивым, они отбросили в сторону внутренние разногласия, создали народное правительство и встали на защиту коренных интересов края. В 1918-1920 гг. весь Арцах-Карабах входил в состав Армянской республики, что было отражено в государственном законе от 25 мая 1920 г. Хотя в те годы между новообразованными республиками Южного Кавказа не были решены вопросы границ, но приведенный факт негласно принимали и азербайджанские власти, и большевистская Россия.

К сожалению, в 1920-1921 гг. большевистские власти, стремясь укрепить свои позиции как на Южном Кавказе, так и на международной арене, вступили в сговор с Турцией. В результате сделки между большевистской Россией и кемалистской Турцией армянская область Карс оказалась в со-

ставе Турции, а Нахичеван и Карабах на правах автономии были включены в состав Азербайджанской республики.

Веками унаследованное правовое сознание, безграничная любовь к своей земле и чувство ответственности за судьбу будущих поколений помогло армянам почти 70 лет противостоять последовательной и преднамеренной антиармянской политике Азербайджана, нацеленной на изгнание армян со своей же территории.

В 1988 г., когда обстановка чрезвычайно накалилась, Совет народных депутатов Нагорно-Карабахской автономной области (НКАО) принял решение о выходе НКАО из состава Азербайджанской ССР и присоединении ее к Армении, Азербайджан воинственно отреагировал на это решение, организовал погромы армян в Сумгаите, Баку и в других местах. Кремлевское руководство, поддерживая Азербайджан, откровенно было настроено против карабахского самоопределения. Но даже в этой сложной ситуации, когда и советское руководство, и Конституция СССР исключали возможность права народа на самоопределение, армяне Арцаха действовали исключительно в рамках закона. И это дало свой результат. В 1989 г. по решению советского правительства, в НКАО впервые в СССР было введено прямое управле-

ние с образованием Комитета Особого управления Нагорно-Карабахской автономной областью. Это было новой ступенью в истории государственности Карабаха, которая до сих пор не оценена по достоинству. А потом был 1991 год, когда в рамках советского законодательства была провозглашена Нагорно-Карабахская Республика. Легитимно созданное государство не только стало независимым, но и смогло защитить свой суверенитет в жестокой кровопролитной войне, развязанной Азербайджаном. Уже 20 лет НКР защищает свои границы, развивает культуру и экономику, день за днем укрепляет государственные демократические институты. И в процессе становления правового государства не последнюю роль играет конституционное сознание, имеющее 15-вековую историю.

Подписанное в 1994 г. между Азербайджаном, Нагорным Карабахом и Арменией Соглашение о прекращении огня создало относительное перемирие в зоне карабахского конфликта. Азербайджан периодически нарушает режим прекращения огня, но НКР уверенно отражает все посягательства противника, защищая свою национальную безопасность. Как бы странно это ни звучало, но сохранению режима перемирия способствует и то обстоятельство, что на границе, вернее, по линии фронта, с двух сторон были проведены этнические чистки.

Как говорится в народе, нет худа без добра. Эта жестокая политика дала добрые плоды. В связи с этим хотелось бы напомнить следующее.

Еще в конце 19 в. европейские исследователи, изучавшие положение христианских народов в Османской империи, проблему истребления армян, греков и других народов, исповедующих христианство, писали: “Другие народы, развиваясь, становятся все лучше и лучше, турки же становятся все хуже и хуже ... против зла, которое невозможно изменить к лучшему, есть только одно средство: искоренить его” (Л. А. Камаровский, *Восточный вопрос*, Москва, 1896, с. 12, с. 16).

Все последующее развитие истории показало, насколько верны были эти слова. Ситуация не изменилась ни в течение 19-20 веков, ни даже в начале 21-го. В этой связи нелишне вспомнить истребление христианских народов в Турции в 19-20 веках, геноцид армянского народа в 1915-1923 годах.

Сэмьюэл Хантингтон, рассматривая современный мир в глобальном контексте столкновения цивилизаций, приходит к выводу, что “границы ислама обогрены кровью и, наверное, такими и останутся” (подробнее см. Левон Ширинян, *Самобытность армянской цивилизации сквозь призму гипотезы Хантингтона*, Вопросы политологии, Ереван, 2010, с. 12). Сколько бы мировые политические силы ни за-

крывали на это глаза, тем не менее, факты – вещь немолчаливая. Об этом свидетельствуют кровопролитное противостояние албанцев и сербов в Косово, арабо-израильский конфликт и т. д. Без признания этой суровой реальности бессмысленно и даже опасно искать пути разрешения карабахской проблемы.

Вачаган Благочестивый правил с середины 480-х годов до 510 г. Его имя и деяния навечно вписаны в историю армянского народа. О нем сохранилось множество народных преданий. Образ Вачагана увековечен в армянской сказке “Анаит”, обработанной Газаросом Агаяном. До сих пор во дворе монастыря Джрвштик (св. Егише аракияла) в Мартакертском районе НКР стоит его мавзолей. По всей видимости, там и находилась летняя резиденция царя Вачагана Агвен. Есть веские основания считать, что так и было на самом деле. Она находилась недалеко от столицы Партава, в труднодоступном месте. В далекие времена на заре распространения христианства, проповедники веры подвергались жестоким гонениям. Очевидно, что в этих условиях прах первого проповедника Егише был погребен в самом труднодоступном месте Джрвштик. Очевидно также, что благочестивый царь построил свою резиденцию рядом с этим святым местом на вершине скалистого утеса, окруженного непро-

ходимыми лесами, высокими холмами и глубокими ущельями. Царь, который всю жизнь заботился о строительстве церквей и школ, и в своей резиденции имел часовню и школу, о которых напоминают сохранившиеся, но, увы, не в полной мере изученные строения на данной территории.

После падения царства с годами летняя резиденция Вачагана Агвен превратилась в монастырь. В монастыре, который был назван в честь легендарного проповедника Восточной Армении Святого Егише (Елисея), захоронен и царь Вачаган. По всей территории от монастыря до исторического Гюлистана есть бесчисленное количество полуразрушенных церквей, останки поселений, которые до сих пор не исследованы должным образом. Величественные башни и стены крепости-монастыря Джрвшттик-Святого Апостола Егише, церковь и колокольня, а также некоторые пристройки достаточно хорошо сохранились до наших дней. Особенно поражает мавзолей царя Вачагана. В 1286 г. рядом с мавзолеем была построена церковь. На лицевом камне мавзолея написано: “Здесь покоится царь Вачаган...”. С божьей милостью церковь эта построена католикосом Семеоном в 1286 г. (*Свод армянских литографий, вып. V, Арцах, составил С. Бархударян, Ереван, 1982, с. 110*).

Сохранился и скульптурный памятник царя, гордо восседающего на коне, с короной на голове, с символом царской власти в руке. Не только в армянской, но и в мировой истории не так много примеров, когда усыпальница царя, его скульптура, наследие на родном языке сохраняются 1500 лет. Воистину надо обладать высочайшими достоинствами, чтобы на протяжении многих веков народ так свято чтит память о великом человеке. Сохранился также родник царицы Анаит, жены Вачагана, который является уникальным подземным сооружением. По проложенным еще в те давние времена подземным трубам вода течет с двух разных сторон и, соединившись под землей же, выходит в наружу через каменное строение.

Органы государственной власти Азербайджана, начиная с 1920-х годов, активно стали использовать антирелигиозную политику советского режима в антиармянских целях. Повсеместно стали закрываться армянские церкви, имущество конфисковалось, верующие подвергались преследованиям. В эти тяжелые дни протоиерей Гюлистанской церкви Овасап, беспокоясь за будущее, решает провести опись всех церквей и монастырей региона, церковного имущества, записать самые важные сведения. В докладной, посланной в 1924 г. в Эчмиадзин, есть и запись о литографии мавзолея Вачагана Благочестивого, а

также дополнительная информация (*Национальный архив Армении, фонд 149, список 1, дело 119, л. 43*). Овасап пишет, что в окрестностях резиденции царя Вачагана, ныне монастыря св. Апостола Егише, были три села, названные в честь дочерей Вачагана - Блхана, Дастакерт и Магтагис. Первое давно превратилось в руины, второе село еще до конца прошлого века было населено, но также пришло в запустение. А третье село – Магтагис – существует и ныне, в 5-6 километрах от монастыря.

В 1992-1993 гг. Мартакертский район был захвачен Азербайджаном. Но даже за короткий период оккупации “бравые” азербайджанские вояки успели разрушить бесчисленное множество памятников вековой армянской культуры, взорвать величественную церковь Гюлистана, которую и сегодня можно увидеть с линии фронта невооруженным глазом. Они осквернили и мавзолей Вачагана Благочестивого. Великолепное строение высотой почти в 5 м осталось в сохранности, но надгробная плита была перевернута, могила разворочена. Видимо, горе-кладоискатели пытались найти драгоценности, не понимая, что самая большая драгоценность – это Конституция царя Вачагана, оставленная в наследие потомкам. 1500 лет прямым или косвенным образом Конституция способствует формированию правосознания, укреплению право-

порядка и главной цели – защите армянской земли. 1500-летний памятник армянской юридической мысли и сегодня продолжает служить исконным хозяевам этой земли. Остается надеяться, что теперь, когда ничто не может помешать его доскональному изучению, Конституция эта найдет свое достойное место в истории правовой научной мысли Армении. Однако паломничество к гробнице Благочестивого царя продолжается 1500 лет...

Полный текст Конституции сохранен в “Истории страны Агванк” Мовсеса Каганкатвацци. В Ереване, в Институте древних рукописей Матенадаран имени Месропа Маштоца хранятся многочисленные рукописи “Истории страны Агванк”, датированные разными веками.

КИМ КАГРАМАНЯН

**КОНСТИТУЦИЯ
ЦАРЯ ВАЧАГАНА**
принятая в его летней резиденции Агвен

1. Сельские иереи обязаны дважды в год ходить на поклон к епископу и по писаниям учиться у него духовным порядкам и, по обыкновению, полагается раз в год носить ему подарок.

2. При рукоположении в священники или дьяконы должны платить [епископу]: священник четыре драма, дьякон – два.

3. Человек из азатов или царской крови долю за свою душу должен давать своей рукой при жизни своей – лошадь с седлом и сбруей или то, что может. Если же он не даст при жизни, то после его смерти пусть дадут родственники.

4. Прихожане птул иерею [дают] в следующем порядке. Туаник – четыре грива пшеницы, шесть гривов ячменя и шестнадцать паса калцу. Малоимущий же зерна пусть даст половину того, а вина – сколько

может. Но у того, кто не имеет сада или пашни – не брать [ничего]. А если кто даст больше, тот делает добро душе своей. Как говорил Павел, кто щедро сеет, щедро и пожнет. Кто имеет овец, пусть даст одну овцу из каждого дома, три гзата шерсти и головку сыра, у кого есть лошади – одного жеребца, а у кого имеется скот – телка.

5. Каждый азат или шинакан, или кто другой из мирян да не пропустит приношения в память усопших, а приносит в меру своих сил раз в год. Они не должны лишать усопших доли своих трудов. Если усопший имел лошадей, то из них одну, любую – отдать церкви, а если имел скот – то одного бычка, любого.

6. Если иерей монастыря или инок что-либо унесет из монастыря и если это обнаружится, следует осудить его и прогнать [из монастыря], а хостак его взять в церковь.

7. Если в [одном] монастыре много иереев, а народу [паствы] мало, и если у другого монастыря народу [паствы] много, а иереев мало, то следует взять [часть] народа оттуда, где их много и передать монастырю, где много иереев.

8. Христианина, если он поссорится и прольет

кровь, привести к епископу и наказать согласно законам.

9. Иерей, который пасти́т большое селение, не должен иметь еще другого. Если два агарака находятся близко друг к другу, пусть имеют одного иерея. Пусть иерей имеет такую паству, какую он сможет пасти.

10. Никто не смеет взять в жены родственницу в третьем колене или жену брата.

11. Того, кто бросает жену без причины и берет [другую] жену без венчания, или того, кто обращается к волхвам, а также убийцу и беззаконника, следует связать и привести к царскому двору и осудить на смерть через пытки.

12. Если где оплакивают [покойника], то хозяина дома и гусанов связать и привести к царскому двору и наказать. А домочадцы да не смеют причитать.

13. Тех, кто ест мертвечину, или ест мясо в сорокадневный пост, или трудится по воскресениям и не ходит в церковь, того да накажет иерей перед народом.

14. Тот, кто перед сорокадневным постом съест мясо в среду или пятницу, должен поститься целую неделю. А если кто придет к иерею и засвидетельствует, что тот не постился, то староста села пусть возьмет у него одного вола и передаст иерею.

15. Если кто-либо из мирян обвинит иерея или дьякона в чем-либо и они признаются, что это [обвинение] справедливо, епископ возложит на них взыскание, и пусть они покаются в обители. Но если они не сознаются в истине, а другие докажут правду, и это подтвердится, тогда наказать их и прогнать из села, как это написано в канонах. Если же грехи не подтвердятся, то приказать иерею отслужить обедню, что и послужит клятвой [его невинности].

16. Если иерея обвинят его же товарищи или ученики, люди благочестивые, иерей должен стать перед алтарем, а обвинители – перед народом. [Если обвинения подтвердятся], вывести [иерея] из [судилища] и изгнать из села. Если же [выяснится], что его товарищи и ученики руководствовались местью, и народ знал, что прежде они были в ссоре с ним, то иерей пусть отслужит обедню, а народ пусть прогонит их [клеветников] с проклятиями. Но если они признаются в том, что оклеветали [иерея], то

в таком случае на них возложить покаяние, а из монастыря не прогонять. А если после того, они несут какой-нибудь вред, судить их согласно канонам.

17. И еще: епископы и иереи жаловались царю на азатов, что они в одном селе две-три церкви превратили в монастыри. Азаты в свою очередь высказали царю [свои] соображения. И тогда царь, епископы и азаты согласились оставить уже превращенные [в монастырь] церкви, а полагающиеся [подати] птул и нас в главную церковь.

18. Азаты пусть половину десятины отдадут в главную церковь, а другую половину – в свою церковь.

19. По воскресениям господин и слуга пусть ходят молиться в главную церковь, и там совершают обедню. А анашхарники за упокой души пусть отдадут церкви.

20. Азаты не смеют изгнать иерея из своих дастакертов или взять иерея самовольно, без [согласия] епископа. Епископ, в свою очередь, не должен снимать или назначать иерея без [согласия] азатов. А иерей, без [разрешения] епископа не должен уходить, если даже ему грозит опасность со стороны азата или прихожан.

21. Если кто-либо из азатов захочет в своей церкви соорудить алтарь или принесет мощи для хранения, или отслужит литургию, он это должен делать с разрешения епископа, по мере своих возможностей. Тот, кто это сделает с согласия [епископа], да будет он благословен. А тот, кто это сделает без согласия [епископа], да будет он отстранен от церкви и пусть принесет епископу пеню по возможности. Лишь после того как он принесет пеню установленную канонами, да получит он благословение.

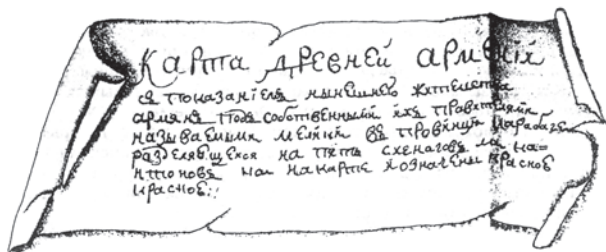
Эти условия установили епископы, иереи и азаты в присутствии царя.

К этому предписанию свои перстни приложили: полководец царский Муцик, азарапет Мирорик, родоначальники: Марут, Тиразд, Аспаракос, Шама, Бакур, Аратан, Аршес, Вардан Храбрый, владелец Гардмана, Хурс, Германосан, Хосгеан, наапет Фирог и все [другие] наапеты и азаты Алуанка. И для пущего подтверждения грамоты к ней приложен и перстень Вачагана, царя Алуанка .

Вачаган царствовал до 510 года. Его имя и деяния почитались в народе во все века. О нем сохранились много народных преданий. Его образ увековечен в армянской сказке “Анаит”, обработанной Газаросом Агаяном. Его мавзолей до сих пор стоит

у монастыря Егише Аракяла в Мартакертском районе НКР (по всей видимости, там и была его летняя резиденция).

Во время кратковременного захвата этой территории Азербайджаном в 1992-1993 гг., “бравые” азербайджанские вояки уничтожили много армянских исторических памятников. В том числе и Мавзолей Благочестивого царя. А этот памятник армянской юридической мысли – Конституция царя Вачагана – продолжает служить исконным хозяевам этой земли. Напоминанием о том, что еще 1500 лет тому назад в Арцахе была государственность и существовал правопорядок. Остается надеяться, что теперь, когда ничто не может помешать его доскональному изучению, Конституция эта должным образом найдет свое достойное место в истории научной мысли Армении.

“Карта Древней Армении с показанием нынешнего жительства армян под собственными их правителями, называемыми мелики в провинции Карабах, разделяющейся на пять сгнахов-кантонов, на карте назначены красной краской” (А. В. Суворов, *Документы*, том 2, с. 224-225).

“...Armenians live in Karabakh under the rule of Meliks, and Karabakh is divided into five sghnakhs (circles of defense)...” (А. В. Суворов, *Документы*, том 2, с. 224-225).

1500-YEAR-OLD FUNDAMENTS OF LAW AND ORDER IN ARTSAKH

The formation of the Republic of Artsakh, the consolidation and further enforcement of its statehood in the arduous periods of war and the heavy post-war times gave space for a number of questions.

How could Azerbaijan constantly fail to assimilate, to appropriate that small piece of highland after 70 years of anti-Armenian policy, after applying all the possible measures for persistent disturbance of the ethnical composition of Artsakh-Karabakh? How could a handful of people stand up for the protection of their identity within the fierce regimes of the Soviet Union? Even when Azerbaijan largely used the military and political support of official Moscow to onset a war to suppress the struggle for self-determination, to exterminate Armenians from that area, it was forced to face a disgraceful failure. How was the victory wheedled from an enemy that was multiply superior in quantity? How was it possible to establish a new type of modern and internationally recognizable statehood in the condition of war and economic crisis? The answers to these questions are useful not only in terms of history, but

for effective building over the existing achievements. The right answers will support the interested political powers in finding the way to regulate the situation, in correct understanding the essence of the Karabakh problem and in giving an equivalent solution. The right answers will be useful to the people who are fighting for independence and who are on the way of establishing the new statehood.

First of all, it must be well understood that the mentioned issues have their own history. Either the military success or the political victories are closely related to it. Nothing new ever happened throughout that history, but everything rather developed in a natural flow of time.

At all times, the threats to sovereignty and belief have unified the people, the social and political powers of Armenia. That is how the victories of 1918 were gained in the battle of Sardarapat, against the superior Turkish forces, hence establishing the fundament for the restoration of the Armenian statehood. One of the persisting evidences of such unity was the triumph our people celebrated in the War for Artsakh.

The victories have historical and legal roots, which is evidenced in quite an interesting and valuable historical document. That is the Constitution of Vachagan the Pious, which was written in the land of Artsakh 1500 years ago and was perfectly maintained to reach

our times. An introduction to that unique legal document, as well as to the circumstances in which it was written, in our opinion, will help in better understanding and evaluating the realities of the past and, why not – the present.

After long lasting wars, in 387 ad., the Armenian Kingdom was divided between the Byzantine Empire and Persia. The western part of the country was annexed to the Byzantine Empire and the eastern lands (including Artsakh) were given to Persia, where the Kingdom as such was destroyed already in 428 ad. It was reformed into a Marz (a provincial district); and in order to provide for the easiest way to manage that new administrative unit, the Persians eliminated all the possible ways of re-establishing independence and removed the eastern states of Armenia - Artsakh and Utiq, which had always been named as the “Eastern Side” or the “Eastern World”. The latter were annexed to the Albanian tribes, ruled by Persia of the time and occupying a territory from the River Kura to the Caucasian mountain chain, hence combining another province of Aghvank (known as the Caucasian Albania or Aluania).

Aghvank consisted of two irreconcilable parts, which was the main reason that the province did not ever become a single unified administrative unit. The North of the River Kura was inhabited by dozens of

small tribes that lived separately from each other and had no common trade, language, culture or religion. In contrast to this, the Eastern World of Armenia existed in common and purely shared cultural and religious values, and talked the same language.

Yet the Greek and Roman historians of the antique world wrote that Armenia was separated from the Albanian tribes by River Kura. Due to the review of these sources of information, the so considered founder of Azerbaijani historical discipline Abbas-Kuli-Aga Bakikhanov wrote: “The Armenian border draws along the right bank of the River Kura, to the point where the River Araks flows into” (*Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 8*).

The areas to the North from the River Kura were populated by dozens of small tribes and were commonly known to the ancient historians as “Albania”, which means a country of mountains. It is worth noticing that these lands have the same name even today, as Dagestan is translated from the local language as “Country of Mountains”. Now these lands are inhabited by numerous different ethnic groups, as they were in the past. That break up was the main reason for the division of that region between the Soviet Russia and Azerbaijan, in 1920. From the time of the collapse of the Soviet Union, the peoples that lived there have been striving for unification, especially about one mil-

lion Lezghines that intend to unite with their second part, even after being assimilated under the rule of Azerbaijan. The same 800 thousand people of Tallish struggle for their determination, and are severely suppressed by Azerbaijan, including the prohibitions of announcing any such ethnic definitions and naming everybody Azeri, the same way as Turkey names the multi-million nation of Kurds as “Mountainous Turks”.

Coming back to the historical realities, the Southern part of the newly established Albanian state, i.e. the right bank of the River Kura, was at one time the Eastern border of Armenian Kingdom, with unified Armenian population that had common language, religion, shared historical and cultural values and practiced trade. Due to that unity, a small and partially independent kingdom was formed in that land under the Persian rule, in the 5th century, led by the Armenian dynasty of Aranshahik. The liberation movements and struggle of the second half of the 5th century contributed to the consolidation of that kingdom, in the result of which Persia was forced to alleviate its strict policy on Armenians, by signing the Treaty of Nvarsak. Hence, the rights and freedom of the Armenian Marz were expanded; the traditionally established authorities of the Armenian ministers, to maintain armed forces and to collect taxes, were completely restored. Naturally, those compromises were

also addressed to the Aranshahik dynasty established in Eastern Side. An Armenian historian of the 5th century Movses Khorenatsi wrote that the dynasty came from Haik Nahapet. He also wrote that the Armenian Kingdom was established “զեզերք հայկական խօսիցս” (*Citation in old Armenian*), which means in the area where people talked Armenian and marshals (leaders) were nominated from the generation of Haik Nahapet, to rule on the lands of the Kingdom. The North-Eastern part of Armenia stretched from the River Araks to the right bank of the River Kura, also embracing the Castle of Hnarakert, on the left bank of the Kura. Khorenatsi tells that the courageous and noble Aran was nominated to rule on those lands (*Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, գիրք երկրորդ գլուխ Ը*).

The ministerial dynasty of Aran, which ruled the Armenian people of those lands for centuries, used the traditional rights of theirs and established that small Armenian Kingdom in the 5th century. Sometimes that Kingdom was named after the newly established unit of territory – Aghvank, but it lived and developed as an Armenian land, and with Armenia.

In 301, Christianity was adopted in Armenia, as the State religion. Even long before that the new religion was practiced by Armenians in Armenia, and in the Eastern States of Artsakh and Utik, but in 301 it was adopted as the religion of the State and for all

Armenians. The grandson of Grigor the Illuminator, Grigoris was nominated as the bishop in the lands of Eastern Side, which were Artsakh and Utik, taking into account the military and political importance of enforcing the new religion in those areas of Armenia. The King of Armenia and the Catholicos of all Armenians knew that Christianity would contribute to the consolidation of the national unity and would serve as a barrier for those numerous barbarian tribes continuously attacking from the East. Afterwards, when the bishopric eparchies of the Armenian Church were formed, the eparchy of the Eastern Side was named after the newly established administrative unit, as the Eparchy of Aghvank.

Again, referring not only to the religious, but also to the military and political interests, the authorities of that eparchy were expanded, and it was reformed into the eparchy of the Catholicos, within the united Armenian Church, under the auspices of Ejmiatsin. Later, after the construction of Gandzasar Church, the name "Aghvank" was changed into Gandzasar Catholicosate.

In order to avoid the confusion in the names of this Armenian region and the country of Albania on the left bank of Kura, the writers of the time always differentiated Armenian Aghvank and the mainland of Albania. For instance, A.A. Tsagareli clearly sepa-

rates the mainland of Albania, which stretched to the North from River Kura, from the “Armenian Aghvank” (*Грамоты и другие исторические документы 18-го столетия, относящиеся до Грузии, том 2, под ред. А. А. Цагарели*) that lied to the South. Numerous books, printed by the order of the Russian Emperor Alexander, observed the River Kura as the border between Armenia and Albania (*Описание Кавказа с кратким историческим описанием Грузии, СПб, 1805, с. 28.*). The sources of information under the services provided to the Russian Tsars, permanently stated that the right banks of the River Kura were Armenian and were “... ruled by Armenians till the recent times” (*Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Под ред. Ад. Берже, том 6, часть 1, 1874, с. 840*). In his works, a Russian researcher Nikolay Frolovsky observed the existence of another ethnical group, except Armenians, on the left bank of the River Kura in the middle of the 19th century, and gave the following explanation: “*Armenians have been the oldest inhabitants of these lands, and the Tatars came from the other side of the Caspian Sea*” (*Обозрение российских владений за Кавказом, ч. 2, СПб, 1836, с. 439*). It is worth mentioning that the new coming peoples, who had been accustomed to dry climate and deserts in the Eastern part of the Caspian Sea, discovered a completely different climate and dif-

ferent nature in the Eastern World of Armenia, rich in forests, a plenty of meadows and gardens. They named that land Karabagh, which in their language meant “A Big Orchard”, the same way as they (presently) call the Karakum – A Big Sand or Kara boghaz gyol – A Deep Hollow Lake, etc. Hence Artsakh obtained its second name, as Karabagh (Gharabagh).

The history of Azerbaijan contains justified explanations of changes in the ethnical composition of the mentioned Armenian lands, on the right bank of the River Kura. One of the founders of the Azerbaijani historical discipline, Y. A. Pakhomov wrote that in the second half of the 18th century, long before the formation of khanates, a dynasty of beks ruled on those lands, and maintained their identity even during the khanates, though in parallel with the nominations of Turkish-Tatar beks, from the leaders of the new coming tribes: “In the future the heirs of Turkish tribe leaders or, more exactly, leaders of groups of tribes were envoyed by the Sefevian (Persian) Shahs to these lands and agreed to settle in the Transcaucasia from the 16th century” (*Е. А. Пахомов, О земельно-сословном вопросе Азербайджана, Баку, 1926, сс. 1-2*).

That process continued from the middle of the 18th century, when Persia formed a separate khanate in Artsakh. In order to enforce credible ruling on those lands, Muslim nomadic leader of a Turkish tribe Panah

was proclaimed the khan of the Christian Artsakh-Karabakh. The khan himself always strived to establish firm social support that would help maintain his rule in those lands. The historiographer of the khan wrote that the khan forcefully brought dozens of nomadic shepherds to settle in Shushi with their families, where his residence was (*Мирза Адигезаль-бек, Карабах-наме, Баку, 1950, с. 50-59*). These families had never resided on any land and became a disaster for the locals, as they destroyed the cattlesheds and gardens, stole the cattle and robbed the farmers. One of the statesmen of the historiography of Azerbaijan, V. N. Leviatov showed what destructive consequences all of those processes had on the economy of the region in general (*В. Н. Левиатов, Очерки истории Азербайджана в 18 в., Баку, 1948, с. 54-55*).

That policy brought to changes in the ethnical composition throughout the region, nevertheless, according to another known Azeri historian, Gasi Abdulayev: “Armenian feudal Meliks continued to rule in the mountainous parts of Karabakh” (*Г. Абдуллаев, “Азербайджан в 18 веке и взаимоотношения его с Россией”, Баку, 1965, с. 25*).

The existence of that small Kingdom in the Eastern World of Armenia was the first to be thoroughly studied by a known orientalist S. V. Yushkov, based on the writing of Movses Kaghankatvatsi “History of

Aghvank” and other sources. In order to avoid any confusion or misperception of the historical source of information, Yushkov stressed that the Kingdom mentioned in the “History of Aghvank” was on the territory of Ancient Armenia and was the “fragment” of once powerful Armenian State (*К вопросу о границах древней Албании. Исторические записки АН СССР, том 1, Москва, 1937, с. 137*). It is worth mentioning that Movses Kaghankatvatsi presents the Albanian tribes as “savage” and their rulers as “evil” (*Book 1, Chapter 11*). It means that the author of the “History of Aghvank” describes the Albanian tribes as strange and hostile.

It must be recalled at this part of the discussion that the correct knowledge of geographical locations and ethnic names is important for proper understanding of the historical realities. Related scientific works have been carried out in Azerbaijan, in the first years of formation of that country. Before the 1930s the core population of Azerbaijan was comprised of Tatars, Tats, Tallish, Lezghines, Avars, Caucasian Turks, Kurds and Persians, including Armenians and Russians, as well as other ethnic groups. Starting from 1930s, all the Muslim ethnic groups were called Azeries, in the name of the newly established state. It is interesting that the same people who called themselves “Azerbaijani”, in routine named themselves simply Muslims, which means that the self-perception of “Azerbaijani” did not

exist in practice. Nowadays Republic of Azerbaijan in the initial phase of its foundation and proclamation was identified as the Muslim Democratic Republic of Eastern Transcaucasus. Following the advice of the most influential political forces of Turkey, Azerbaijan was consequently renamed with prospective extensive Pan Turkish objectives.

The name Azerbaijan, as written in the history of that country, is not connected to the territory of the lands it occupies. The scientific literature, published in Baku, states the following: "Name Azerbaijan never spread on the lands to the North from the River Kura... When the Transcaucasian Commissariat was divided into Georgia, Armenia and the Eastern Transcaucasia" (1918), an idea was born to create a country that would unify the so called "Azeri Turks" of Russia and Persia. That country was temporarily called Azerbaijan (in the name of one of the northern states of Iran) ..., even though the newly established State embraced only the Eastern Caucasus, the name Azerbaijan was not changed, because the historical names of Shirvan or Aran reflected only parts of the territory" (*Е. А. Пахомов, Краткий курс истории Азербайджана, Баку, 1923, с. 11*).

The creation of Armenian alphabet in 405 and first books in Armenian by Mesrop Mashtots can be considered as the next significant events, after adoption

of Christianity. The creation of the new letters did not have only cultural but also true political importance. As was already mentioned, at the beginning of the 5th century Armenia was divided into two parts, under the rule of two powerful empires, each of which attempted to forcefully converge Armenians into their national values and eliminate any further possibilities of restoration of independence. The King of the Eastern Armenia Vramshapuh and the Catholicos Sahak Partev (Isaak of Armenia), possibly, supported Mesrop Mashtots, by understanding that Armenian letters would become the powerful tool to unite the divided people of the two lands.

After creation of the new letters Mashtots gave his efforts to establishment of new schools throughout Armenia. Even at that time, he paid more attention to the North-Eastern parts of the country – to the Armenian Eastern World. The opening of new schools started there first. There is a huge tree in the community of Verin Shen, in the former Soviet region of Shahumyan, in one of the central areas of Artsakh, the diameter of which is about 25 meters. There is a prayer in the bottom of the tree, which has become a pilgrimage. This sacred place is called the “Gir khach”, which means it had been devoted to the Armenian letters. The people say the tree was planted by Mesrop Mashtots.

The Kingdom, formed in the Armenian Eastern World in the second half of the 5th century, reached its golden age in the time of King Vachagan, who received his crown from the Persian Shah. His life and activity are described in “History of Aghvank” by Movses Kaghankatvatsi. The writer stated that the ministers of those lands united in selection of one of the heirs of an Armenian king dynasty, a courageous and wise, tall and noble youth – Vachagan; and took him to Persia, where he was coronated by the Persian King Vagharshak (*Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, գիրք ամսջին, գլխի 17*). It is worth mentioning that the Persian king entrusted Vachagan in ruling of the lands located on the left bank of the River Kura, which means that Vachagan was the King of the Eastern Side and lands of Aghvank to the South of Kura (See: “*Principality of Khachen in the 10-16 centuries. Yerevan, 1975, p. 61*”).

Due to his active and fruitful cooperation with the Church, King Vachagan obtained the alias of “Pious”.

The “Historiography” proves that Vachagan constructed as many churches, as days in a year, and opened numerous new schools. Vachagan constructed churches in the Eastern World and in Aghvank (Albania), the state existing on the right bank of Kura River, where small Armenian settlements existed at the time. Most of those churches stayed for

long but were destroyed in a programmed manner by the Soviet Azerbaijan. However, one of them still remains in ruined condition (and some photos of them are shown in this book, though there is a concern that the Azerbaijani Government will destroy them as well, whenever it sees them, as they destroyed the Armenian cross-stones of Jugha several years ago).

The wreath of Vachagan's work was the Constitution, which was perfectly maintained to reach the present times. Interestingly, even 1500 years ago it was called a "Constitution", as well, and was formed, developed and finalized in a nationwide manner. With all its properties that document could be called democratic, even if compared to the nowadays criteria of democracy, of course with consideration of the realities of those days.

Why had a need for a Constitution risen and how was it created? The detailed answers to these questions are maintained in the same source. The writer explains that after the destruction of the unified Armenian Kingdom, Persia (as well as the Byzantine Empire in the western Part of Armenia) made everything possible to prevent the proclamation of independence in Armenia and reinstatement of the Armenian Kingdom. It used all the measures to create religious sects, attempted to burn conflicts within the Armenian Church, as well as between the Church and the local

nobility. Persians had even bereaved the lands from the Armenian dukes and distributed them among different owners. The traditional fundamentals of interrelations and the social life in general were disturbed.

That destructive policy had resulted in serious confrontations among the Armenian population in the middle of the 5th century. The whole country was in the spirit of national liberation movements, which included, of course, the eastern parts of the country, i.e. the Eastern Side. At the beginning of the 480s the liberation movements of Armenians ended in the signing of the Nvarsak agreement. Persia was forced to change its policy against Armenians; it further occupied a quite more friendly position, so that the wave of resentment did not spread to the other regions of the country. These were the favorable conditions, when the authoritative dukes of the Eastern Side brought Vachagan to the throne. It is also worth mentioning that on hand with the crown, the Persian King also gave Vachagan the choice, saying “Each religion shall have the choice and desire of its own belief. We must not force the people to believe” (*Մովսես Կաղանկատվացի, գիրք սուսջին, գլխի ԺԷ*).

King Vachagan opened schools for the children of all layers of the society, he constructed numerous churches. For the purposes of consolidation of the fundamentals of the social life and regulation of rela-

tions among different layers of the society, religious and political authorities, he initiated the creation of a Code of Laws that emanated from the historical traditions of the Armenian people. A model for Vachagan was the Catholicos Nerses the Great. In the middle of the 4th century, when the Armenian King dynasty of Asrhakuni lived its hardest times, Nerses the Great was sure that the legal fundamentals of the society had to be reinforced for the purpose of enforcing the Kingdom. He studied the laws and traditions of Armenia, as well as the main rules of Christianity, followed in the Christian world of the time. Based on the latter, he created a Code of Laws that reflected the main issues in the Armenian society of the 4th century, such as taxes, moderation of conflicts among various social layers and groups, rule of law. He raised the issue of establishing schools, constructing guest palaces and orphanages in various communities, elimination of pagan traditions, etc. The regulatory decisions written by Catholicos Nerses were adopted in 356, at the Legislative Forum of Ashtishat, with participation of bishops and dukes.

Taking into consideration the existing experience of Armenian people, King Vachagan appealed to the famous scholars of Armenia, who lived in different regions of the country and asked for advice, namely from Matt priest and scientist, from Bishop Abraham of Mamikoneh and others. All those writings were par-

tially inscribed in the “History of Aghvank”. Other references exist among the works of other historians. For example, Stepanos Orbelyan wrote that King Vachagan went to Bishop Petros of Syunik: “...inquiring on various serious and complicated issues and receiving responses with clear solutions” (*Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմությունը, Երևան, 1986, էջ 120*).

This initiative of King Vachagan was implemented in two phases. The first was the development of the preliminary Code of Laws (Rules) and the second was the phase of discussion and adoption of that preliminary document. The first was valued with the notion of unifying the legal thinking and historical traditions of the whole Armenia, not only of the given region, and making the famous thinkers of the time participate in the process. The second phase was valued because the document was adopted not by the order of the King but through participation of representatives from all the layers of the society. The Forum was led not by the King himself, but one of the dukes of the Armenian provinces – Vardan the Courageous.

After developing the laws Vachagan held a big meeting in his summer residence of Aghven, with participation of representatives from all social groups. It simply means that he managed to form a high legislative body of the time, if we draw a parallel with the modern systems of law adoption. That meet-

ing concluded in adoption of the Constitution; and each participant swore his devotion to its irrevocable implementation, signed and put a seal. After that the Constitution was signed by the King, to make it finally approved.

King Vachagan not only considered the rules developed by Catholicos Nerses the Great, but also brought them to a certain level of advanced development, in accordance with the needs of the Kingdom of his time. We find evidence of that in the two mentioned valuable legal documents. As Nerses the Great, King Vachagan too paid serious attention to elimination of social conflicts among different social groups, as well as to the mutually acceptable activity between the secular and religious authorities of the Kingdom, reduction of the taxes and many other issues, such as the requirement of the Constitution to collect no taxes from the poor. Vachagan not only defined new laws, but served an example of rule of law and parity among various layers of the society before the law. In the continuous struggle against various religious sects, he allowed the availability of the schools and Christian education for the children of the members of those sects, which means that the legislative activity of Vachagan was much more practical.

The Constitution of Vachagan has another interesting and very important feature. As we already

mentioned, the Legislative Forum of Ashtishat was invited by Catholicos Nerses the Great to develop rules. There had been very significant reasons for that, as the Catholicos of all Armenians had to play an important public role in the Kingdom of Armenia. Besides being the religious leader, he was the great judge. Hence, it was quite natural for the Catholicos to be in charge of enforcing the legal bases. About a century and a half after that, King Vachagan initiated the establishment of legal bases for the regulation of the social life. He developed rules and established a legislative body. The forum on adoption of the constitution was led not by the King or the Catholicos, but one of the most authoritative dukes, even though the function of judgment belonged to the Church of the time. These facts can be considered as very important steps on the way of formation of constitutional law in Armenia.

Hence, the Constitution of King Vachagan is itself an advance on the way of development of constitutional thinking in Armenia. It was not simply the product of thinking or a dream of the future statehood, but a document emanating from real needs of the Kingdom, developed on nation-wide bases and adopted nationally.

The Constitution adopted in Aghven played a significant role in formation and consolidation of legal perception in the region. It is not accidental that the

same rulers in the highlands of Artsakh initiated the establishment of a new Code of Laws, because of the change in circumstances in the 12th century.

As is known, the Armenian unified statehood was reestablished after Vachagan, in the power of the new Armenian Kingdom of Bagratuni. However, that kingdom existed only for two centuries (till 1045), and gave way to numerous small Armenian kingdoms and principalities. One of the most powerful of them was the Principality of Khachen in Artsakh, the rulers of which were often considered kings. Exactly these dukes suggested the famous Armenian scholar Mkhitar Gosh write his codex “Datastanagirk” in 1184. It is interesting that after completion of that work, Mkhitar Gosh left an important commandment: *“Almighty Lord bless the God-fearing and noble prince of all, son of Armenia and let my book of codes help him make the right commandments in his ruling”* (Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, Վաղարշապատ, 1880, էջ 71).

Due to the ability to “rule correctly”, on the bases of the adopted laws, the Armenian statehood was sustained in those lands, though in various forms. The previously powerful principality of Artsakh-Khachen was depleted already in the 17th century; and the remnants of it served as bases for the formation of numerous smaller sovereign units (Melikates (*Principalities*)) under the rule of Persia. Each of the Meliks was a small

king, who had armed units, who collected taxes and still acted “correctly”, in accordance with the historical codes and national traditions.

In the first decades of the 18th century Persia was experiencing internal conflicts at that time; it was weaker, and Turkey and Russia were attempting to conquer areas adjacent to Persia. Armenians were trying to unite, reestablish the unity of the nation, regain independence. For this purpose Armenia was in secret negotiations with Russia, which was the only powerful Christian State that was close to Armenia and had the same interests. However, the Embassy of England in Constantinople learnt the plans of Russia to invade Armenia, Georgia and Persia and informed the Turkish government correspondingly. Hence Turkey hurried to move its army to the Persian border (*О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в 18 веке, М., 1966, с. 19-30*).

In these hard times of anarchy the Meliks were able yet to protect their lands from the invaders. The existing documents prove that “...Armenians were firmly stationed in their mountains and fought against the enemy, especially the youth that had gained many victories already”. (*Армяно-русские отношения, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 27-28*)

The envoy from the Russian Emperor Pyotr I (Peter the Great), Ivan Karapet visited Karabakh

in 1724, had meetings with the Meliks and promised the help of Russia for the re-establishment of the Armenian statehood. Ivan Karapet was surprised at the great power and the wealth of those small principalities. In his report to Russia, Ivan Karapet said: “Each of the villages is a stronghold, and the roads are very hard, as they are all in the highlands covered with forests to reach Melik Yesai... In some other place five could stand with rifles and throw back thousands” (*Армяно-русские отношения в первой трети 18 века. Сборник документов, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 185-187*).

These highlands were truly rich in metal mines and had a lot of labor force; all the people were strongly armed. Even though, all could understand that the true power would come from the unification of all the small principalities, hence establishing the State of Armenia. An interesting fact has been maintained to reach the present times, considering the political realities of the modern life. It witnesses the motivation for the deep concern of the Armenian people of the time, and may be important even at present. In 1725 three Turkish Pashas invaded Armenia with their horsemen with the purpose of occupying the mentioned highlands. On the 1st of March the Meliks managed to completely destroy those military units and capture Salah, one of the Pashas. The latter confessed that the main goal of

the Turkish Empire was to conquer all the lands up to the Northern Caucasus; and as Armenians were the main barrier on their way, Turkey had planned to exterminate Armenians. “Armenians shall not be in the middle..., they shall be exterminated, so our way to Baku and Derbend is open”, said Salah Pasha (*Армяно-русские отношения, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 249*).

After learning about these horrible plans of the Turkish Empire, it became clear that even the unified Armenian forces were far not enough to stand such an attack; and a powerful ally was needed. For that purpose active negotiations had started with Russia from the beginning of the 18th century. That position of the Armenian Meliks was expedient for the expanding Russian Empire. However, in 1724 Russia and Turkey signed a secret Pact of Cooperation and decided to divide the lands of Persia in the Caucasus between their empires, without wars. Hence, instead of helping Armenians Russia left the fate of the Armenian nation at the disposal of Turkey.

At the same time, the Russians knew that the pro-Russian position of Armenians could play an important role in terms of ultimate positioning in the Caucasus and future expansion.

For that reason, yet, they continued to promise support to Armenians. They had decided neither to refuse,

nor to keep their promise, till some time passed and the situation changed enough for other measures to come into play. The Russian military leaders decided to “initiate a false movement of the armed forces and inspire Armenians with their sacred hopes” (*Армяно-русские отношения в 18 веке, том 3, Ереван, 1978, с.20*).

Without any support the Armenians of Artsakh were protecting their lands. On the 16th of August, 1725 the Russian envoy to Armenia reports the following: “I have never ever seen any other nation fight as the Armenians of Karabakh do, ... today they have twelve thousand horsemen, each with a rifle and a sword, ready to fight at any moment, ... there are many more without horses and all are armed with rifles. These people make 10 rifles everyday” (*Армяно-русские отношения, том 2, часть 2, с. 255, 266*).

To understand what a power the rifle was at that time, it is worth recalling that almost 80 years after those events, the Georgian King warriors were mostly armed with clubs; and only two of the ten had rifles (*Акты Кавказской археографической комиссии, том 1, Тифлис, 1866, с. 124*).

It is worth mentioning that both King Vachagan and the Armenian Meliks were solving the issues related to the future of the State in general forums with the representatives of all the social groups. A lot of similar evidence has been maintained from the writ-

ing of 17-18 centuries, on the long-lasting power of the Constitution established by King Vachagan on those lands. In that sense the response given to the Russian envoy Ivan Karapet in 1726 is of special interest. That letter was signed by Abraham - the Commander of Military Forces in the Melikate of Gyulistan, son of Tamraz – Melikset, son of Sargis - Navasard, son of Movses – Mirzakhan and 26 other villagers, who swore to keep the conditions mentioned in the letter (*Армяно-русские отношения в первой трети 18 века. Сборник документов, том 2, часть 2, Ереван, 1967, с. 282*). It means that the letter sent to Russia was written with participation of the whole community, hence every member of it felt responsible for it and for the fate of their own land. Only the common feeling of responsibility created the possibility to fight an enemy, which was many times superior in quantity. The fact that Artsakh had never had slavery also explained the overall spirit of the people who lived there. The community residents considered themselves as the owners of those lands, and felt responsibility for protecting them. It is worth recalling an interesting incident in that regard.

In 1766, when Melik Hovsep returns with his army to one of the villages in Gyulistan, he dismisses the soldiers and lets them go to their homes, deciding to stay with a squad of 40 riflemen. After learning that, the Khan of Gandzak, Shahverdi organizes a quick at-

tack on Gyulistan with the hope to find Hovsep in a weaker position. Hovsep defends in smaller quantity, but sends for those who had left for their homes. They gathered right away, managed to throw back the enemy and followed him up to the stronghold of Gandzak. After sending valuable trophies to Hovsep, the Khan was forced to establish friendship (*Գլխոս քահանայ Աղսնեանց, Դիվան հայ պատմութեան, գիրք Ա-Բ, էջ 664*).

Only the army that wished to protect its land would be able to consolidate so expediently and bring the fight to victory. Many armed forces of the present world would envy such discipline, as the latter cannot be created by simple stringency. It is the behavior of the free will that those people shaped for centuries and transferred through generations.

In the severe war of Karabakh in 1988-1994, the powerful enemy, 40 times superior in quantity could not win. Large military formations were retreating in panic from the lesser Armenian units, as they had neither legal perception nor historical values that would connect them to those lands.

Still the liberation movements of 1720s received no support from Russia and gradually faded, not reaching the main goal, the re-establishment of statehood. However, by protecting their own lands from the Turkish invasive policies, the Meliks of Karabakh terminated the possibility of Turkish expansion to the

East, hence contributing to the (national) interests of Persia. That is why, when the situation in Persia was stabilized the Meliks of Karabakh gained substantial authorities from Persia.

The hope of re-establishing the Armenian statehood with the help of Russia was refreshed in the times of Empress Yekaterina. The famous Russian Military General Suvorov thoroughly studied the possibilities of expanding the southern borders of the empire in 1780. The Meliks of Karabakh, in their turn, negotiated actively with Russia. Suvorov found out that Meliks represented significant military and economic power and could provide serious support to the Russian forces in the Caucasus. Suvorov wrote on the map of Ancient Armenia: "...Armenians live in Karabakh under the rule of Meliks, and Karabakh is divided into five sghnakhs (circles of defense)..." (*А. В. Суворов, Документы, том 2, с. 224-225*).

On the 19th of May 1783 Duke G. A. Potyomkin makes a recommendation in his report to Empress Yekaterina: "...in a better case we could grant Karabakh, with its Armenian population, with sovereignty and thus restore a Christian State in Asia, in accordance with the promises of your majesty that I transferred to Armenian Meliks" (*Армяно-русские отношения в 18 веке, сборник документов, том 4, Ереван, 1990, 241*).

On the same day P. Potiomkin orders Colonel G. S. Potiomkin to eliminate the Persian Khan of Karabakh: "Ibrahim Khan of Shushi must be expelled, because from now on Karabakh must become an Armenian province that is dependent on Russia. Do your best to form this new province with a benefit for the people that live there, which will serve as an example from the other Armenian provinces and make people flow to Karabakh" (*Армяно-Русские отношения в 18-ом веке, том 4, с. 239*). The principal also explained the ways to expel the Persian reign from those lands. However, these plans also remained undone and Karabakh was annexed to the Russian Empire only in 1805.

After annexation the disciplines of khanates and Melikates were eliminated, though the heirs of the former Meliks maintained their land ownerships up to the time of establishment of the Soviet rule in 1920. In 1917 when Russia had temporary government and later Bolsheviks made the revolution and captured the power, Artsakh was the first land on that enormous territory to unify all the political powers. They continued the internal tradition of parity, established yet by King Vachagan, leaving all the internal affairs aside and created the common Peoples Party to protect their land. In the period of 1918-1920 the whole area of Artsakh-Karabakh was in the territory of the new Republic of Armenia, which was inscribed by the Law

of the State on the 25th of May 1920. The issues of interstate borders were not settled among the newly established states of the South Caucasus at the time, but that fact was directly accepted by all of them and by the Bolshevik government of Russia. Even though, the latter gained rule over the South Caucasus in 1920-1921 and decided to cooperate with Turkey in order to enforce their international positions. In the result of that cooperation the Armenian province of Kars appeared in the territory of Turkey, whereas Karabakh and Nakhichevan were forcefully annexed to Azerbaijan, as a republic established with the support of Turkey.

Hence the legal traditions formed through time of centuries, with the feelings of obligation and responsibility for the fate of the motherland and the future generations, helped the people of this land to stand the 70 years of consistent policy of Azerbaijan, aimed at removing the Armenians from their own lands. In 1988 that policy turned into clear - cut military actions; and the legislative body of Artsakh – the Council of Deputies of the Autonomous Region of Karabakh made the decision to secede from Azerbaijan and merge with Mother Armenia. The reaction of Azerbaijan to that decision was hostile; and the official Moscow supported Azerbaijan with all the possible means to suppress the secession requirements of the Armenians. Even in that difficult situation, when

both the direct Azerbaijani and the general Soviet governments were against the free will of the people of Artsakh, the latter acted in accordance with the law. That behavior had its results, as in 1989 the Soviet Government in Moscow decided to separate the territory of ARNK from Azerbaijan by establishing a special Governmental Committee. That was a new level of statehood for Artsakh, which was not properly evaluated. Afterwards, following the laws of the Soviet Union, the Republic of Mountainous Karabakh was formed and proclaimed on that territory, in 1991.

It was not only established, but also thoroughly protected in the war, initiated by Azerbaijan. For over 20 years now the NKR manages to protect its borders, recover the economy, construct and consolidate a new type of a legal state. That process undoubtedly contains the constitutional thinking of those people that was formed yet 1500 years before.

There is another important fact that must be mentioned here for the sake of verity. The cease-fire agreement of 1994 established relative peaceful environment on the Azerbaijan-NKR frontier. Even though Azerbaijan continuously breaches the regime of no-fire, NKR maintained the safety inside the territory. The most important is that, even if it sounds strange, but that relative peace has contributed to pure ethnic cleansing on both sides of the frontier.

After thoroughly studying the condition of the Christian nations in the Turkish Empire in the 19th century, including the regular massacres of Armenians, Greeks and other nations in that country, the European historians wrote: “... at the time when other nations strive for becoming more and more humanistic, Turks go worse and worse”. They came to the conclusion that “... there is only one solution to the irrevocable evil that persists in that nation, and that solution is killing of that evil”. (Л. А. Камаровский, *Восточный вопрос, Москва, 1896, с.с. 12, 16*)

The further severe pages of history showed how correct those ideas were (shall we recollect the massacres of the Christian people in Turkey, with the horrific Genocide of Armenians in 1915-1923). The reality did not change throughout the whole 20th century, and even at the beginning of the 21st century. This is why after considering the policies of the modern era, Samuel Hentington came to the conclusion that “... the borders of Islam are bloody and will remain in blood for a long time, yet” (*See also: Levon Shirinyan, Տալաստանի քաղաքակրթական ինքնությունը Տանթիկաթնի հիպոթեզի սուսնյակում, Քաղաքագիտության հարցեր: 2009: Երեսն, 2010, էջ 12*).

Even if the strongest political powers of nowadays try to ignore those realities, the facts remain (and it is evidenced in the long-lasting bloody struggle between

the Serbs and Albanians of Kosovo, or the Arab-Israeli insoluble relations). Hence the search for the settlement of the issue of Artsakh is senseless and even dangerous, without considering those realities.

Vachagan the Pious ruled in the period of 480s and up to the year 510. His name and his work were respected in memory for ages. Numerous stories about him have been maintained to reach our days, and his character is described in the legend of “Anahit”, so well written by Ghazaros Aghayan. The burial chamber of King Vachagan still remains in the Martakert region of the NKR, in the backyard of the Jrvshtik Minster of Apostle Yeghishe. We think that the summer residence of Aghven was in the same location. There are clear bases for making such an assumption. In the ancient times, when Christianity was only advocated, the propagators were persecuted by the representatives of the State. Hence, it is natural that the remains of Yeghishe, as the first propagator of Christianity in that region, were left in the most hardly available place. It is also natural that the noble King constructed his summer residence in that sacred place, on the top of the unreachable rock, covered with impassable forests. The King, who constructed numerous churches and contributed to improvement of the schools, also had a school and a Church in the vicinity of his summer residence, which is proven by the various sustained, but

unfortunately not well studied structures.

After depletion of the Kingdom, Aghven gradually reformed into a Minster, named after Apostle Yeghishe. There are many remnants of various ancient cities, standing and partially destroyed Churches, on the way from that Minster to the legendary Stronghold of Gyulistan; and none of them had ever been studied. The magnificent walls and towers of the Stronghold-Minster of Apostle Yeghishe have been maintained to reach our days in quite a good condition. The burial chamber of King Vachagan is especially impressive, with nice sculptures around it. A Church was constructed near the burial chamber in 1286, the writing for which was maintained at the upper part of the entrance to the burial chamber (*Այս է հանգիստ Վաչագան քազաւորին, ԱԾ ողորմի հայրապետա եւ ոյր ծնողացն որ շինեց զեկեղեցիս յառաջնորդութի ՏՐ Սիմեոնի: Թիվ «ՉԼԵ» էր (1286) (Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 5, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, 110).*

A small statue of Vachagan on a horse, with the crown on his head and the symbol of Kingdom in his right hand, was there, too. Such persons as Vachagan are unique not only in the history of Armenia, but in the world history. Such Kings, whose tombs, writings in natural language and the statues were maintained for 1500 years, are not many. It witnesses that the

Armenian people have continuously honored the valuable efforts of the pious king of theirs.

Using the anti-religious policy of the Soviet Union, the Government of Azerbaijan started immediate closure of all Armenian Churches in their territory, confiscated the property and persecuted the priests in 1920. In those days the priest of one of the Churches, father Hovasap, started an inventory of property in all the Churches and monasteries of the region, as well as the copying of the main manuscripts. In his report, sent to Ejmiatsin in 1924, he included the writing on the tomb of King Vachagan, as well as other pieces of information (ՄՄ ՊԱ, ֆոնդ 149, ցուցակ 1, գործ 119, ք. 43).

He had also mentioned 3 communities established around the area of the summer residence, or the Minster named after Apostle Yeghishe, and they were named after the three daughters of King Vachagan – Blkhana, Dastakert and Magtaghis. The first village was completely destroyed, Dastakert was inhabited till the end of the previous century and the village named after Magtaghi still exists at a distance of 5-6km from the Minster, but now the name sounds slightly different – Mataghis.

In the period of 1992-1993 Azerbaijan occupied the mentioned areas of Martakert, in the NKR for a very short period of time, but that short time was enough for the “courageous” soldiers of Azerbaijan to com-

pletely destroy numerous historical monuments, blow up the magnificent Church of Gyulistan, the remnants of which can be seen by a naked eye from the frontier. They managed to blacken the tomb of King Vachagan. The beautiful statue of 5m height remained, but the tomb stone was removed and the grave was unearthed, probably in search of treasures, without understanding that the biggest treasure left after Vachagan was the Constitution that he wrote. For over 1500 years that Constitution has directly or indirectly contributed to the formation of legal thinking, consolidation of order and ultimately, to the protection of the Armenian land. This 1500-year-old monument of law still continues to serve the people of Karabakh, but unfortunately it has never been sufficiently studied and could not find its unique place in the world history of law. Pilgrimages to the tomb of King Vachagan Barepasht (the Pious) have continued for already 1,500 years.

The full text of the Constitution is inscribed in the “History of Aghvank” (by Movses Kaghankatvatsi). The Yerevan scientific research institute of ancient manuscripts (Matenadaran) maintains numerous passages from that “History”, from different centuries.

KIM GHARAMANYAN

**KING VACHAGAN'S
CONSTITUTION**
adopted in his summer residence Agven

1. Village priests are to pay homage to their bishop twice a year and are to learn the spiritual rules from him; and in accordance with the rule, they shall bring him a yearly gift.
2. When they are ordained, a priest must give four drams and a deacon two.
3. A noble and a member of the royal family shall in the course of his life give with his own hand for his soul a horse, saddled and harnessed, and whatever else he can afford. If he should not give this in his lifetime, his family shall give it after his death.
4. This shall be the rule concerning the fruits [of the earth to be given] to the priest by the people. He who is rich shall give 4 bushels (griw) of wheat, 6 of barley, and 16 jugs of sweet [wine]; the poor man shall give half a loaf of bread and as much wine as he can; and nothing shall be taken from him who possesses no field or vineyard. Those who for the sake of their soul give

in excess of this do well; as Paul says, “he who sows abundantly, shall reap abundantly” [Gal. vi. 7]. He who has sheep in his household shall give one sheep, three fleeces and one cheese; (he who has horses, one foal; and he who has cattle, one calf).

5. A noble or villager or other layman shall not omit to give one offering per annum in commemoration of the dead, as much as he can afford; one shall not deprive the dead of a share of their gain. If the dead man had horses, one shall give to the church one horse which he would desire; if he had cattle, one ox which he would desire.

6. Should an abbot or any monk misbehave in the monastery and be discovered, he shall be reviled and expelled and his property confiscated by the church.

7. If the fathers in one monastery be many and their congregation small, and the congregation of another monastery be large and the fathers few in number, some of [the offerings of] the large congregation are to be taken and given to the monastery in which the fathers are many.

8. Any Christian who quarrels and sheds blood is to be brought before the bishop and punished in accordance with the laws.

9. A priest who ministers to a large village shall not minister to another. Should two small hamlets be close to one another, one priest may minister to them. A priest may be a shepherd for as many as he is able to lead.

10. A man may not marry a woman related to him in the third degree; he may not marry his brother's wife.

11. He who abandons his wife without cause, or lives with a woman outside wedlock, or is lawless or a murderer or one who consults wizards, is to be bound, brought to the royal court, and put to a cruel death.

12. Of those who mourn for the dead, let the head of the household and the gusans be bound, brought to the royal court, and punished; and let not their families dare to lament afterwards.

13. The priest and the congregation are to punish him who eats carrion or eats meat during Lent or works on Sundays and does not go to church.

14. He who eats meat on the Wednesday and Friday before Lent is to fast for one week; and should someone go to the priest and declare that the man is

not complying with this, the elder of the village is to seize an ox belonging to the man and give it to the priest.

15. Should a layman accuse a priest or a deacon and they confess to the charge, the bishop is to judge them, and they shall repent in solitude. Should they not confess, however, and that which the others say against them is manifestly true, they are to be punished in accordance with the canons and driven from the village. If the crime be not evident, the priest is to be commanded to celebrate a Mass, which shall be taken as his oath.

16. Should a priest be accused of a crime by his fellows and pupils and they themselves be trustworthy, the priest is to stand before the altar and his accusers before the congregation, and he shall be taken from the sanctuary and driven from the village. Should his pupils bear a grudge against him and it be known to the congregation that they have quarreled, the priest is to celebrate a Mass and the congregation is to drive the others out and curse them. If they confess and say "We have spoken falsely", they are to be made to repent and are not to be driven from the monastery. Should they hereafter cause any mischief, however, they are to be punished in accordance with the canons.

17. Further, the bishops and priests complained to the king about nobles who, they said, built two or three churches or monasteries in one village, and the nobles made an agreement before the king; it was considered fitting by the king, the bishops, and the nobles that the churches which had been built should remain, and that the produce and income of these should be given to the Vsam church.

18. And the nobles who pay tithes are to give half to the principal (bun) church and half to their own church.

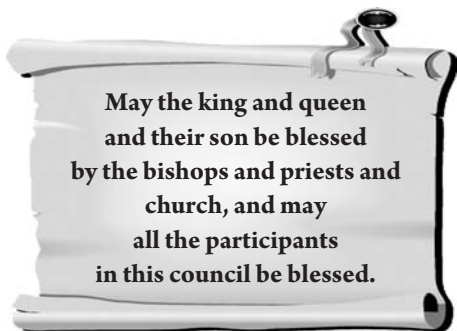
19. On Sundays both master and servant are to go to the Vsam church to pray and offer memorial services in the church. A stranger must pay soul-scot to the church.

20. Nobles, in so far as concerns their estates, are not to presume to dismiss or appoint a priest without the bishop's consent; the bishop, however, may dismiss and appoint priests without consulting them. Should a priest be threatened by the nobles or the congregation, he is not to leave without the bishop's consent.

21. If a noble constructs an altar in his church or places relics therein or makes an offering, he shall do it as far as possible with the permission of the bishop. He

who obeys these canons shall be blessed, and whoever does not shall be expelled from the Church and shall pay a fine to the bishop proportionate to his resources; after he has paid the amount of the fines as prescribed by the canons, he shall be blessed.

This agreement was made by the bishops and priests and nobles in the presence of the king.

These ordinances were signed by Mucik, the king's chancellor (hramanatar), Mirharik, steward (hazarapet), the heads of clans Marut, Tirazd, Sprakos, Lama, Bakur, Ratan, Arses, Vardan the Brave, lord of Gardman, Xurs, Bermusan, Xosken, Piwrog, patriarch (nahapet), and all the nobles of Albania. As confirmation of this writ the seal of Vacagan, king of Albania, was affixed (*History of the Caucasian Albanians by Movses Daskhurantsi, translated by C. J. F. Dowsett, London, 1961, p. 50-54*).

Summarizing the above-mentioned, we would like to state that 1,500 years ago there was statehood in Artsakh.

ՎԱԶԱԳԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ ՍԱՏՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Զրույց «Մոավի դողանջներ» ամսաթերթի
գլխավոր խմբագիր, պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր Կիմ ՂԱՏՐԱՄԱՆՅԱՆԻ հետ**

Ինչպես վկայում է պատմությունը, օրհասական պահերին, երբ վտանգվում է հայության ազգային ինքնությունը, մեր ժողովուրդը միանգամից միահամուռ ոտքի է ելնում: Մեր սերունդը դա տեսել է եւ, կարծում եմ՝ նման միասնության օրինակներ շատ ենք տեսնելու, որովհետեւ, որպես կանոն, մեր թշնամիները մեկը մյուսից նենգ են:

Այսպիսի մի իրավիճակում հեռավոր V դարում, երբ Տայաստանը բաժանվել ու վերաբաժանվել էր հարեւան գիշատիչների միջեւ, քաղաքական կացությունը բավական լարված էր Տայոց աշխարհում: Մի կողմից՝ մշտական վտանգ՝ դրսից, մյուս կողմից՝ խառնակ վիճակ՝ երկրի ներսում. խախտվել էր ոչ միայն հասարակության տարբեր խավերի փոխհարաբերությունների, այլ եւ ավանդական կյանքի հիմքը, եւ, ամենակարեւորը, արժեհամակարգը փրկելու խնդիր կար: Ահա այս իրավիճակում Տայոց Արեւելից աշխարհի կամ Աղվանքի Վաչագան թագավորը,

որը հայտնի է նաեւ Վաչագան Բարեպաշտ անվամբ, ձեռնամուխ է լինում երկրում կարգ ու կանոնի հաստատմանը: Նա ստեղծում է Կանոնական սահմանադրություն կոչվող մի իրավական փաստաթուղթ, որն ամբողջական պահպանվել է ու հասել մեզ: Տամոզված են՝ նաեւ այս Սահմանադրության շնորհիվ է Արցախ աշխարհում սերնդեսերունդ ժառանգվել, փոխանցվել պետական մտածողությունը:

– Պարո՛ն Ղահրամանյան, Վաչագան Բարեպաշտ քազավորի օրինաստեղծ գործունեությանը ծանոթ են հատկապես երջանկահիշատակ Բագրատ Ուլուքարյանի աշխատություններից, սակայն Վաչագան քազավորի Սահմանադրությունն առաջին անգամ Դոք էք հրատարակել ամբողջական եւ առանձին, որի համար շնորհակալություն են հայտնում նաեւ «Ակունք» ռադիոհանդեսի անունից:

– Շնորհակալ են:

– Արցախը, իսկապես, Տայաստան աշխարհի զարմանալի երկրամասերից է: Այստեղ, անգամ մեր երկրում պետականության քաջակայության պայմաններում, պահպանվել են պետականության մի շարք կարեւորագույն տարրեր, ազգային ինքնության քարձր գիտակցություն, որի դրսևորմանն ականատես եղավ ողջ աշխարհը 1980-ական թվականների վերջին, երբ սովետական կայսրության այս փոքր, աննշան թվացող ծայրամասում իր անկախության համար ոտքի ելավ մի հերոս ժողո-

վորդ եւ կարողացավ պաշտպանել ու հաստատել անկախ ապրելու իր իրավունքը:

Տամաձայն եւմ Ձեր այն մտքին, որ արցախցիներին այս հասուն պայքարն ունեցել է իր պատմական ակունքները, պայքար, որի ոգին չեն կարողացել կոտրել սովետական ամբողջատիրական վարչակարգն ու նրա 70-ամյա բացահայտ թուրքամետ քաղաքականությունը: Պատմե՛ք, խնդրե՛մ, Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման պատմական ակունքների եւ Վաչագանի քաղաքի ստեղծած իրավակարգի մասին: Իսկ մինչ այդ՝ V դարում Տայաստանում ստեղծված կացության մասին:

– Կուգեի մինչեւ V դարի այդ կացությանն անդրադառնալը սկսել Ձեր հենց առաջին մտքից, որ դժվարության ու վտանգի պահին մեր ժողովուրդը միշտ համախմբվել է, միավորվել եւ կարողացել հաղթահարել այն: Դա մեր ազգային՝ բնատուր էթնիկական հիմնական հատկանիշներից է. դեռ Տայկնահապետի ժամանակներից է այդպես եղել: Վաչագանի խնդիրն արժարծելը, Վաչագանի ոգին պահպանելը, ի վերջո, մեր ամբողջ ազգի օգտին է, որովհետեւ դա մտահոգություն է թե՛ մեր այսօրվա, թե՛ վաղվա օրվա համար:

Դուք հիշատակեցիք Բագրատ Ուլուբարյանի անունը: Այս աշխատանքը, կարելի է ասել, լույս աշխարհ է եկել հենց նրա՝ շնորհիվ, որովհետեւ երկար ժամանակ այն մոռացության էր տրված: Վաչագան

թագավորի Սահմանադրությունը, չգիտես ինչու, ընդգրկված է եղել եկեղեցական կանոնների ժողովածուներում եւ դատական՝ իրավական գործառույթ է կատարել: Այսինքն՝ օրինաստեղծ գործունեությունը, օրենքներ ստեղծելը, պահպանելը եկեղեցու գործառույթն է եղել: Բայց դա չի նշանակում, որ սրանք զուտ եկեղեցական օրենքներ են եղել: Այդ փաստաթղթի վրա գրված է. «Սահմանադրություն կանոնական Վաչագան արքայի»:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո մի անգամ պարոն Ուլուբաբյանին հարցրի. «Իսկ ինչո՞ւ չենք գրում՝ «սահմանադրություն», ինչո՞ւ այսքան ժամանակ գրում ենք «եկեղեցական կանոններ»»: Նա մեծագույն գոհունակությամբ ասաց. «Կի՛մ, ուրիշները չեն գրում, դո՛ւ գրիր»: Եվ նրա այդ մի խոսքը բավական էր, որ այս գիրքը լույս աշխարհ գար: Եվ դրանից հետո, փա՛ռք Աստծու, գտնվեց մի նվիրյալ, որը շատ ջերմորեն ընդունեց այդ գաղափարը, եւ Սահմանադրությանը նվիրված մի փոքրիկ աշխատանք լույս աշխարհ եկավ: Բավական լավ արձագանք գտնելուց հետո՝ 2010 թվականին նորից հրատարակվեց այն՝ շատ ավելի ծավալուն եւ լրամշակված:

Իսկ հիմա անդրադառնամ Ձեր հարցին: V դարի 2-րդ կեսը մեր ժողովրդի համար հերթական փոթորկահույզ ժամանակաշրջան էր: Տիշենք Ավարայրի ճակատամարտը: Պարսկական իշխանությունները ձգտում էին վերացնել հայերի ինքնությունը: Իսկ

դրա գլխավոր միջոցը հենց ազգային ոգին կոտրելն էր: Երկիրը մասնատված էր, եւ փորձեցին կրոնափոխ անել հայերին: Դա հանգեցրեց ազատագրական բուռն շարժումների, որոնք տեսեցին մինչեւ 480-ական թվականների սկզբները: Փա՛ռք Աստծու, որ այդ պայքարը հաջողությամբ պսակվեց. Պարսկաստանի իշխանությունները հասկացան, որ զենքով հնարավոր չէ հայերին հավատափոխ անելը, եւ ստիպված եղան հայերի հետ հաշտություն կնքել, բարեկամական կապեր հաստատել: Դա էլ նպաստեց, որպեսզի Նայաստանում նախարարական տների իրավունքները վերականգնվեին, կրոնական բռնությունները վերացվեին: Շահի հրամանով ամեն ոք կարող էր դավանել այն հավատը, որն ինքը կամենում էր: Եվ այդ բարենպաստ պայմաններում մեր երկրի հյուսիսարեւելյան շրջաններում՝ Արեւելից աշխարհում, ստեղծվեց հայկական թագավորություն, բայց մեր երկրից անկախ՝ Պարսկաստանի ենթակայության տակ:

Յավոք, այդ թագավորության դերը մինչեւ հիմա արժանվույնս չի գնահատվել: Քչերն են միայն վերջին տարիներին այն հիշատակում որպես հայկական լիարժեք թագավորություն: Որպեսզի այդ թագավորությունը գործեր օրինական ձեւով, հայկական ավանդույթներին եւ հայ ժողովրդի շահերին համապատասխան, Վաչագան թագավորն ստեղծում է նաեւ օրենքների ժողովածու:

– *Որքա՞ն է թագավորել Վաչագան Բարեպաշտը:*

– Կարն չի տեսել նրա թագավորությունը՝ 484 թվականից մինչև VI դարի առաջին տասնամյակը ներառյալ: Նրա մահվան մասին ստույգ վկայություն չկա, բայց ենթադրվում է, որ թագավորել է շուրջ երեսուն տարի: Երիտասարդ տարիքում է կարգվել թագավոր, շատ եռանդուն, մտավոր կարողություններով աչքի ընկնող երիտասարդ է եղել: Բուռն եւ բավական արժեքավոր գործունեություն է ծավալել:

– *Խոսենք, ինչդեմ, Վաչագան թագավորի օրենսդիր գործունեության մասին: Ինչո՞ւ էր առաջացել սահմանադրություն ստեղծելու անհարժեշտությունը եւ ինչպե՞ս է հատկապես ձևավորվել նրա՝ որպես թագավորի, սահմանադրական գիտակցությունը:*

– Տայտնի է, որ V դարի 1-ին կեսին Տայաստանը բաժանված էր Բյուզանդիայի եւ Պարսկաստանի միջեւ: Պարսկաստանի տիրակալության տակ անցած Արեւելյան Տայաստանն էլ իր հերթին էր մասնատվել: Տյուսիսարեւելյան շրջաններին՝ Արցախ եւ Ուտիք նահանգներին, միացրել էին Կուր գետի ձախափնյա տարածքները՝ իրենց բնիկ աղվանական ցեղերով: Այսինքն՝ մի նոր մարզպանություն էին ստեղծել՝ թուլացնելու համար Արեւելյան Տայաստանը: Քանի որ Պարսկաստանը վարում էր հայերին ձուլելու, դավանափոխ անելու քաղաքականություն, այստեղ հենվում էր ազգադավների՝ դավանափոխների վրա: Երկրում իրենց դարավոր ավանդական

օրենքներով պաշտոնավարող նախարարների փոխարեն նշանակում էին այնպիսի մարդկանց, որոնք ձեռնառու էին Պարսկաստանին, եւ, բնականաբար, չէին արտահայտում հայ ազգի շահերը: Այսինքն՝ ոչ ազնվատոհմիկ մարդկանց առաջ էր քաշում, արտոնություններ տալիս, իսկ նախարարական արտոնություններ ունեցող իշխանագույններին, ընդհակառակը, ճնշում, հետին պլան էր մղում: Երկրում ազատորեն տարածվում էին զանազան աղանդներ, որոնք քայքայիչ գործունեություն էին ծավալում: Խարիւլվել էին հավատի եւ եկեղեցու հիմքերը, ավադականներդաշնակությունը՝ հասարակության տարբեր խավերի միջեւ: Նախկինում բոլոր խավերն ունեցել են իրենց հստակ տեղը եւ դերը՝ այդ հասարակության մեջ՝ անկախ նրանից, ո՛վ է թագավորը: Տարկավոր էր վերականգնել դարավոր դրվածքը: Այդ ամենը պետք է կատարվեր օրենսդրական ճանապարհով:

Վաչագան թագավորը երկար պրպտելու կարիք չուներ, որովհետեւ մեր ազգը միշտ ապրել է օրենքներով: Վաչագանից առաջ կանոնների մի սովոր ժողովածու ստեղծել էր Ներսես Մեծը: Նա ուսումնասիրել էր տարբեր ժողովուրդների օրենքներ, ավանդույթներ եւ այլն ու համապատասխանեցրել մեր զարգացման հեռանկարներին: Իսկ Վաչագան թագավորն օգտվել է դրանից:

Ի տարբերություն Ներսես Մեծի կանոնների, որոնք, հիմնականում, կարելի է ասել, ընդգրկում

Էին եկեղեցական բնագավառը (թող սխալ չհասկացվի միտքս. վերջինս աշխարհիկ բնագավառից տարբեր չի եղել. եկեղեցին է գլխավորել, օրենսդրական ընթացքի մեջ դրել աշխարհիկ կյանքը, այնպես որ դրանք իրարից կտրված բաներ չեն), Վաչագան թագավորն առաջին էր՝ որպես աշխարհիկ իշխանության ղեկավար, ձեռնարկում օրենքների ժողովածուի կազմումը՝ օգտվելով հայոց մեջ մինչեւ այդ եղած մյուս բոլոր օրենքներից:

– *Նախ ընդհանուր պատկերացում տվեք այդ օրենքների մասին, այնուհետեւ կանդրաստնասք որոշ՝ առավել ուշագավ օրենսդրական կետերին:*

– Երեւի թե ամենաարժեքավորն այն է (գուցե ողջ աշխարհում այսօր էլ եզակի երեսույթ է), որ թագավորն այդ օրենքները ոչ թե ինքն է ստեղծել, այլ խորհրդածել է, խորհրդակցել է, քննարկել է Տայոց աշխարհի բոլոր նշանավոր մտավորականների հետ: Ժամանակի իմաստուն մարդկանց դիմել է նամակներով, հարցումներ է կատարել՝ ինչպե՞ս կարելի է այսինչ խնդիրը կանոնական տեսքի բերել, կամ այսինչ վիճելի հարցը ինչպե՞ս կարելի է օրենքի շրջանակի մեջ դնել եւ այլն: Այդ պատասխանները շատ ուրիշ աղբյուրների մեջ էլ են պահպանվել: Այսինքն՝ Մահմանադրության տեքստը՝ Վաչագան թագավորի գործունեության մասին պատմությունը, ոչ միայն Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմության» մեջ է մնացել: Ստեփանոս Օրբելյանը, օրինակ,

նշում է, որ Վաչագան թագավորը ժամանակին դիմել է իմաստուն մարդկանց, հարցումներ է կատարել եւ պատասխաններ ստացել: Այսինքն՝ դա ոչ թե մի հանճարեղ մարդու մտքի արդյունքն է, այլ իրոք սահմանադրություն է՝ ստեղծված ամբողջ ժողովրդի համար՝ բոլոր մտածողների ջանքերով: Այսօր էլ, երբ սահմանադրություններ ու նախագծեր են ստեղծում, քննարկում են եւ հետո միայն ընդունում:

Վաչագան թագավորը նախաձեռնել է այդ գործը, բայց, ինչպես արդեն ասացի այն ստեղծվել է բազմաթիվ մտածողների ջանքերով եւ, գլխավորը, ընդունել է, կարելի է ասել սահմանադրական ժողովի նման մի կառույց...

– Աղվենի ժողովր... Ովքե՞ր են մասնակցել այդ ժողովին:

– Այո, ժողովը հրավիրվել է Աղվենում V դարի վերջերին: Մասնակցել են հասարակության բոլոր խավերի ներկայացուցիչները՝ թագավորը, եպիսկոպոսը, ազատներ, իշխաններ՝ երկրի տարբեր վայրերից: Եվ դարձյալ մի բացառիկ երեւոյթ՝ այդ ժողովին նախագահել է ոչ թե թագավորն ինքը, որ միանգամայն իրավասու էր եւ կարող էր թե՛ որպես նախաձեռնող, թե՛ որպես թագավոր, այլ քաջ Վարդան անունով մի իշխան: Այսպիսի երեւոյթի հաճախ ենք հանդիպում այսօր...

– Նախանձեղի օրինակ է:

– Միայն դա՛ չէ նախանձեղի: Եթե թերթենք Սահ-

մանադրության էջերը, ինչե՛ր կտեսնենք, որ ոչ միայն նախանձելի են, այլեւ այսօր մեզ ստիպում են, որ կարդանք, յուրացնենք եւ ապրենք այդ սահմանադրության ոգով:

– *Խնդրեն, թերթենք այդ Սահմանադրությունը՝ Ձեր օգնությամբ:*

– Գոնե մի քանի կետերի անպայմանորեն կուզեի անդրադառնալ: Սահմանադրության 3-րդ կետում նշվում է՝ ազնվական կամ թագավորական ցեղին պատկանող մարդը իր ձեռքով հոգու բաժին պետք է տա, օրինակ, ձի՝ թամբով, կամ իր հարստությունից բաժին պետք է հանի այլ ոգ, իսկ եթե կենդանության օրոք չտա, մահից հետո նրա ընտանիքն է պարտավոր տալ: «Տոգու պարտք» կոչված արտահայտությունը հիշում եմ իմ մանկությունից: Մեր գյուղում եւ ողջ Արցախում այսպես էր՝ եթե մեկը բարի գործ էր կատարում, շրջապատն ասում էր. «Տոգուդ պարտքն էր»: Կամ մեկն ասում էր. «Տոգուս պարտքն եմ կատարում»: Իսկ այսօր, ցավոք, վաղուց չեմ լսում նման արտահայտություն: Տոգին ոտնահարեցին խորհրդային տարիներին, հոգու հետ կապված հոգետոր շատ արժեքներ էլ մոռացության տրվեցին մեր ազգի մեջ: Եվ այսօր էլ դա շատ ցավալի հետեւանքներ է ունենում, որովհետեւ մարդիկ, կարելի է ասել, հարբած՝ ընչաքաղցությամբ, տարված՝ պաշտոնամոլությամբ, մոռացել են հոգու մասին: Տոգու պարտքը մոռացել են: Ո՞վ պետք է տա նրանց հոգու պարտքը,

ովքեր մոռանում են, որ մեր երկրում իրենք մեր երկրի միջոցներով կառուցում են հսկայական դղյակներ, բայց մեր բազմաթիվ հայրենակիցներ մայր հողի վրա ապրում են անտուն: Մի՞թե հայը դրան է արժանի...

Խնդրում եմ ներկայացնել Սահմանադրության այլ հոդվածներ:

– Եվս մեկին անդրադառնամ, որը կամա թե ակամա, առնչվելու է մեր ցավոտ խնդիրներից մեկին: Օրինակ՝ այդ կանոնների մեջ նշված է հարկերի չափը: Յորենի հացահատիկի համար հստակ չափ կար, սակավ ունեցողից վերցրել են այդ հարկի կեսը, իսկ ցանք ու այգի չունեցողն ազատվել է հարկից: Երբեմն, երբ այդ մասին խոսում եմ, կողքից ասում են. «Դե, չունեցողից ո՞նց կարելի է վերցնել»: Ես ասում եմ՝ նայեք ձեր շուրջը, այսօր չունեցողից չե՞ն վերցնում:

– Նայենք՝ ի՛նչ է կատարվում մեր շուրջը... Դասենք մեր այսօրվա իշխանությունների վարած քաղաքականությամբ...

– Այո՛... Այսօր եկամտի աղբյուր չունեցող մարդը վարկ է վերցնում, որ մի փոքրիկ գործ ձեռնարկի, իր գոյությունը պահպանի, սակայն սոսկալի բարձր տոկոսներով նրան հարկում են...

– Պարզապես ճորտացնում են...

– Ճորտը փառք է: Այսօր երբեմն մարդու գոյությունն անհնար է դառնում: Վերջերս Արմավիրի

մարզում քացահայտվեց, որ մի ողջ գյուղ քանկին գերի է դարձել. գյուղացիներն իրենց վերցրած վարկերը չեն կարողացել մուծել: Չգիտեմ՝ այդ պատմությունն ինչով վերջացավ: Նրանք վարկի դիմաց գրավ էին դրել իրենց տունն ու տեղը եւ, փաստորեն, զրկվել են ամեն ինչից եւ ստիպված պետք է թողնեն, հեռանան օտար երկիր...

Եթե հորտ դառնային, էլի փառք կլինեք: Ճորտն այս հողի վրա կապրեք, քայց նրանք հեռանում են եւ ամայացնում մեր երկիրը: Այդ մասի՛ն պետք է մտածել: Չեմ կարծում, թե աշխարհի որեւէ երկրում նման քարձր տոկոսներ լինեն: Էլ չեմ ասում սահմանից այն կողմ (ամոթ է նրան հարեւան անվանել)՝ Թուրքիայում, մանավանդ՝ Իրանում, վարկերի այդպիսի չափերի համար կգարմանան: Արաբական երկրներում հավատացյալ մարդը՝ արաբը, երդվում է, որ կվերադարձնի, եւ դրանով ամեն ինչ ավարտվում է: Ի՞նչ է նշանակում մարդու տունը գրավ դնել վարկի դիմաց: Խնդրեմ, ահա՛ հետեւանքները...

Սա Վաչագանի սահմանադրության արդեն երրորդ հրատարակությունն է, եւ ո՛չ իմ կամքով: Կարծում եմ՝ սա մեր ժողովրդի հարատեւության ճանապարհին Նախախնամության վերին կամքով է պայմանավորված: Ժամանակն է ապրել Վաչագանի պատգամներով, ժամանակն է մեր իշխանավորների մեջ արթնացնել Վաչագանի ոգին: Բայց ոգին արթնացնելու համար պետք է հոգին նախ արթնացնել:

Ինձ թվում է՝ սրանց մեջ հոգի չի մնացել: Եվ, քարե-
քախտաբար, Վաչագանի գրածը դարեր շարունակ
ծառայել է մեզ: Պատահական չէ, որ Տայոց Արեւե-
լից աշխարհում՝ Արցախում, անկախությունը մինչեւ
վերջ էլ պահպանվել է: Նույնիսկ խորհրդային տա-
րիներին նրանք ինքնավար էին: Նույնիսկ ցարական
իշխանության պայմաններում, երբ խանություննե-
րը, մելիքությունները վերացված էին, մելիքական
տոհմի ժառանգներից ամեն մեկն իր ժառանգական
գյուղի պատասխանատուն էր. իր կյանքը վտանգի
ենթարկելով՝ գյուղացուն պաշտպանում էր, իր նյու-
թականը ծախսելով՝ շենացնում էր այդ հողը: Այսօր
նման բան չկա: Ամեն մեկը (իշխանավորների մա-
սին է խոսքը) իրեն օտար է համարում այս հողի վրա.
Ժամանակավորապես է եկել եւ ինչքան կարողացել
է՝ կուտակել է եւ շարունակում է կուտակել, իսկ հետո
թե ինչ կլինի, չի մտածում այդ մասին...

– Պարո՛ն Ղահրամանյան, մենք, հավանաբար,
կանդրատառնակք Մահմանադրության այլ հողվածների
նույնպես, քայց այս գրույցի համատեքստում ուզում եմ
հետեւյալն ասել: Ձեր գրած նախաբանում ասում եք, որ
Արցախում ճորտատիրական կարգեր չեն եղել: Տակոբ
Մանանդյանն էլ իր աշխատություններում գրում է, որ
Տայստանում, առհասարակ, ստրկատիրական կարգեր
չեն եղել: Իրո՞ք այդպես է: Մինչդեռ այսօր թե՛ ստրկա-
տիրության տարրեր ենք տեսնում մեր կյանքում, թե՛ ճոր-
տատիրության:

– Երբ ասում եք՝ այսօր մեր երկրում ստրկատիրություն կա, հորտատիրություն կա, ոչ թե քննադատում եք մեր իշխանություններին, այլ, ընդհակառակը, գովում եք: Սրանք, կարծում եք, չքավորին ստրուկի կամ հորտի տե՞ղ են դնում: Ո՛չ: Ստրուկի համար տերը փող է տվել, գնել է և նրան ուտելիքով գոնե ապահովել: Մեր պետության տվածով թոշակառու գոնե կարողանո՞ւմ է գոյություն պահպանել: Այդպիսի ստրուկ չի լինում, էլ չեմ ասում՝ հորտ: Եթե նայեք հռոմեական ժամանակների փաստաթղթերը, ապա կտեսնեք, որ ստրուկին ամեն օր տալիս էին մոտավորապես երկու կիլոգրամ ձիթապտուղ, մեկ լիտր գինի է և այլն. մնացածները չեմ հիշում: Այսինքն՝ ստրուկին ձիթապտուղով ու գինով սնել են, որպեսզի նա աշխատի իրենց համար: Այսօր չեն մտածում մարդկանց սնելու այդ մասին:

Իմ խոսքում նշեցի, որ տասնյակներով դատարկ շենքեր կան քաղաքի կենտրոնում, նաև մյուս-մյուս հրաշալի թաղամասերում: Ընդամենը մի քանի տասնյակ անտուն մարդ հազիվ գտնվի մեր քաղաքում: Եթե նրանց բնակեցնեն այդ շենքերի նկուղներում է քույլ տան նրանց ծաղիկներ անեցնել, պահակություն անել, հավաքարարություն անել, բոլոր անտունները կապրեն արժանապատիվ կյանքով, իսկ այդ «էլիտար» տների շուրջը ոչ թե սարդոստայններ կլինեն, այլ՝ ծաղկանոցներ: Բայց չե՛ն անում: Չեն անում, որովհետև հոգի՛ չունեն: Տոգին վերացել է...

– Է՞լ ինչ է սովորեցնում մեզ Վաչագան Բարեպաշտի Մահմանադրությունը:

– Ինչ էլ ասելու լինեն, պետք է զամ ու հանգեն հոգու բացակայությանը... Բայց մի երկու բան էլ կուզեի հիշել: Օրինակ՝ նշում է՝ եթե վանականը վանքին վնաս է հասցնում, այսինքն՝ գողանում է վանքի ունեցվածքը, եւ դա ապացուցվում է, նրան պետք է անարգել եւ հեռացնել այնտեղից, իսկ գողացածը առգրավել՝ հօգուտ վանքի: Այսօր քանի՛-քանի գողացող պաշտոնյաների մասին են բարձր-բարձր խոսում ամբիոններից... Տեսո դրանք ծածկում են. պարզվում է, որ չէ՛, չէ՛ն գողացել նրանք, իրար «սխալ» են հասկացել ...

Կամ՝ ասում է՝ գողացածը պետք է վերադարձնել: Այսօր ո՞ր մեկի գողացածն են վերադարձրել: Երբեւէ չէ՛մ լսել նման բան: Տրապարակվեցին բազմաթիվ գործեր, բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էլ, կարծեմ, այսօր էլ հաղերի հետեւում են, բայց չեն լսել, թե նրանց գողոնից ինչքան է առգրավվել: Նրանք դարձյալ իրենց միլիոնների տերերն են, իրենց վիթխարի սեփականությունները վայելում են ...

– Իրենց ներդրումներն ավելացնելով նորաստոր օֆշորային գոտիներում...

– Այստեղ մի ուրիշ կետ էլ կա: Ով անօրեն է, մարդասպան է կամ կախարդահարցությամբ է զբաղվում, պետք է կապկպել, տանել թագավորի մոտ եւ պատժել նրան: Քանի՞ մարդասպանի դեմ դատա-

կան գործ հարուցվեց, եթե չհարուցվեց էլ, գոնե հրապարակային քննարկումներ եղան, բայց այդպես էլ մինչեւ հիմա չգիտենք, թե տվյալ մարդասպանին ինչ արեցին: Կամ, ասենք, կախարդահարցությամբ զբաղվողների մասին: Կախարդահարցությունը ո՞րն է՝ զանազան աղանդներ են լցվել այստեղ: Վաչագան թագավորի Սահմանադրությունն ասում է՝ պետք է նրան կապկպել, տանել թագավորի մոտ եւ այնտեղ չարաչար ձեռով սպանել: Իսկ հիմա ո՞ւր տանենք, ո՞ւմ տանենք թագավորի մոտ. թագավորի շրջապատում քի՞չ են «Եհովայի վկաներ» աղանդի հետևորդները: Քի՞չ են, որ Նայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ չեն, բայց գնում են եկեղեցի, նույնիսկ խաչակնքում են: Ես գիտեմ բազմաթիվ հայ իշխանավորի, որոնք անգամ քրիտոնյա չեն...

– Արցախցիների իրավական եւ օրենսդրական մտահոգումները փորձենք ներկայացնել մեկ այլ դիտակետից: Մխիթար Գոշը, ինչպես գրում եք, Խաչենի երբեմնի հզոր իշխանության պատվերով է գրել իր նշանավոր Դատաստանագիրքը...

– Դա փաստ է: Գոշավանքը Խաչենի իշխանության սահմաններում էր: Այդտեղ է ստեղծագործել Մխիթար Գոշը: Դե դա էլ, երեւի, իր պատմական պատճառներն ուներ: Ինքնիշխանությունը մեր հողի այս հատվածում ավելի երկար է պահպանվել: Եվ, բնականաբար, իրավագիտական գործերն էլ այստեղ են ստեղծվել: Գոշի Դատաստանագրքի ազդե-

ցությամբ են ստեղծվել նաև հայկական ուրիշ-ուրիշ օրենսգրքեր:

Վաչագան թագավորը մեր անցյալի այն եզակի իշխանավորներից է, որի դամբարանն այսօր պահպանվում է որպես սրբատեղի: Նա այն եզակի թագավորներից է, որի մասին կա մի հրաշալի հեքիաթ՝ «Անահիտը», որը շատ ուսուցողական է...

– *Ղազարոս Աղայանի «Անահիտը» նկատի ունեք:*

– Իհարկե: Անահիտը Վաչագանին պատվիրում է գորգ գործել սովորել: Տեքիաթում դա շատ ավելի խորիմաստ է: Վաչագանը սովորում է գորգ գործել, որպեսզի գորգագործին կարողանա գնահատել: Այսինքն՝ թագավորը, եթե ինքը ժողովրդի լեզվով ասած, չքրտնի, եթե չչարչարվի, չստեղծի, ապա չի կարողանա նիշտ գնահատել արարողի, աշխատողի վաստակը: Եթե մեկը պատահական է բարձր դիրքի հասնում ու մեծ եկամուտներ ձեռք բերում, նա չի կարող նիշտ գնահատել ազնիվ, արդար աշխատանքի արդյունքը:

«Անահիտ» հեքիաթը բազում դարեր մեր ժողովրդին հրաշալի դասեր է տվել: Այդ հեքիաթը, որ Տայոց Արեւելից աշխարհում է ստեղծվել, տարածվել է մեր երկրի բոլոր նահանգներում: Իհարկե, Տայոց աշխարհի բոլոր անկյուններում են ստեղծվել աշխատասիրությունը գովերգող հեքիաթներ, բանահյուսական այլ ժանրերի գործեր, բայց Արցախում է ստեղծվել սա, եւ Վաչագանի անունը եր-

կար դարեր պահպանվում է հենց այդ հողի վրա: Այն բավական տարածված է եղել մանավանդ անցյալում, թեև հիմա էլ հաճախ է հանդիպում: Բայց Վաչագանը միակը չէ: Տրաչյան Անառյանն իր «Անձնանունների բառարան» բազմահատորյակում, որտեղ բազմաթիվ հայերեն անուններ եւ անձնանուններ է ուսումնասիրել, նշում է, որ «Մագաղաթ» անունը միայն Արցախում է հանդիպել: Պատկերացնո՞ւմ եք՝ գործի նկատմամբ ի՛նչ սրտացավություն, ի՛նչ սուրբ երկյուղածություն է եղել, որ մագաղաթը դարձրել են հատուկ անուն: Այսինքն՝ աշխատանքը, արժեքը՝ ֆիզիկական թե հոգեւոր, Արցախում միշտ բարձր են գնահատել: Եվ դա է պահպանել այդ հողի ինքնիշխանությունը: Այսօր էլ դրանից պետք է սկսենք մեր հոգին գտնելու հանապարհը:

Վերջում կուզեի շնորհակալություն հայտնել նաեւ մեր հովանավորին: Չնայած՝ միշտ եմ շեշտում, որ Արմեն Դավթյանին հովանավոր անվանելը մեղք բան է: Նա Վաչագան թագավորի գաղափարների նվիրյալ է, որի հետ նորանոր՝ Վաչագանի ոգուց բխող գործեր ենք փորձում ծրագրել: Տա՛ Աստված, որ հնարավոր լինի դրանք իրականացնել:

- *Ամենայն բարիք եւ հաջողություն եւմ մատթում Ձեզ:*
- Շնորհակալություն:

Տարցազրույցը վարեց ՏԱՍՄԻԿ ԳՈՒԼԱԿՅԱՆԸ
«ՎԷմ» ռադիոկայան
2.10.2013

ԱՅՆՈՒԱՄԵՆԱՅՆԻՎ, ԿԱՐԹԱԳԵՆԸ ՊԵՏՔ Է ԿՈՐԾԱՆԵԼ

Պունիկյան երրորդ պատերազմի (ն.թ.ա. 149-146 թթ.) նախօրեին հռոմեական զորավար և քաղաքական գործիչ Մարկոս Պորկիոս Կատոն Ավագը Մենատում արտասանած իր ճառերը շարունակ ավարտում էր հետևյալ քառերով՝ «Ceterum censeo Carthaginem delendam esse», որը հայերեն հնչում է այսպես՝ «Այնուամենայնիվ, ես կարծում եմ՝ Կարթագենը պետք է կործանել»: Եվ Տոմար Տոմ դարձավ, երբ կործանեց Կարթագենը...

Տաղթանակը ծրագրում են ստրատեգները, այնուհետև իրականացնում են զինվորներն ու գեներալները: Սա պարզ միտք է, որը հարկ է հիշել նաև խաղաղ ժամանակներում: Բայց այսօր մենք չգիտենք՝ ունե՞նք, արդյոք, ստրատեգիական միտք, և կամ՝ ո՞րն է ընդհանուր առմամբ մեր ազգային ռազմավարությունը՝ զինված ուժերի առջև դրված խնդիրներով հանդերձ: Մենք ապրում ենք՝ ապավեն ունենալով մեր քաջարի զինվորներին, ովքեր կենդանի վահանի պես կանգնած են մեր սահմաններին, և նրանց շնորհիվ է, որ մենք ունենք անվտանգ Տաստանի Տանրապետություն և ազատ Արցախ: Սա-

կայն մենք չունենք երաշխիք, որ ցանկացած պահի անօրենը նորեն հարձակում չի գործի, մեր անգուգական տղաների կյանքը չի խլի, մեր շեները չի ավերի: Նշանակում է՝ մեր հաղթանակը կատարյալ չէ, մենք դեռևս թշնամուն խաղաղություն չենք պարտադրել, չենք ստիպել, որ նա ճանաչի իր պարտությունը, մեր հաղթանակը: Նշանակում է՝ մեր ստրատեգները դեռևս անելիք ունեն...

Ավելի քան երկու տասնամյակ է՝ փորձ է արվում մեր ժողովրդի ապագան պայմանավորող Արցախյան հիմնահարցը կարգավորել բանակցությունների միջոցով: Ապարդյուն: Դրանք այդպես էլ անպտուղ են մնում, խաղաղությունը ձևական բնույթ է կրում, դեռ ավելին՝ նման խաղաղության համար գրեթե ամեն օր չափազանց թանկ գին ենք վճարում: Ի՞նչ անել, որպեսզի փոխվի իրավիճակը: Այս առումով մեր հարգարժան ստրատեգները լռում են, իսկ դիվանագետները շարունակում են միալար կրկնել արտաքին «բարեկամների» կողմից թելադրված դարձվածը. Արցախյան հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորումն այլընտրանք չունի: Թվում է, թե դա միակ սթափ մոտեցումն է հարցին, բայց, ինչպես տեսնում ենք, այս աքսիոմային միտքը հասկանալի է միայն հայկական կողմի համար, իսկ հակառակ կողմը պարզապես թքած ունի դրա վրա: Ուստի՝ զարմանալի չէ, որ բանակցությունները նրանց պատճառով մտել են փակուղի, իսկ հայկական իշխանու-

թյուններն էլ որոշել են նման իրավիճակում փորձել որքան հնարավոր է երկար պահպանել ստատուս քվոն: Բայց չէ՞ որ դա նշանակում է պարզապես մնալ պաշտպանական դիրքերում, որտեղից հաղթանակի աստղը նույնիսկ չի նշմարվում: Բավական չէ՞, արդյոք, ինքնախաբեությանը զբաղվել, իբր՝ քանի որ մեր գործն արդար է, ապա աշխարհը վաղ թե ուշ հանաչելու է այն: Եվ ամեն ինչ հանգեցնելով այս մտեցմանը, անգուսպ թշնամու հետ հարաբերվելիս մեզ գուսպ ենք պահում թե՛ սահմանին, թե՛ բանակցությունների սեղանի շուրջ: Մինչդեռ պարզ երևում է, որ ժամանակն է փոխել առաջին հերթին մեր բանակցային դիրքը, լեզուն և ոճը:

Իսկ կա՞ն, արդյոք, միջոցներ, որոնց դեռ չենք դիմել: Պարզվում է՝ կան: Տայտնի է, որ բանակցությունները կայանում են, երբ կողմերն իրար այս կամ այն չափով հարգանքով են վերաբերվում, ասել է թե՛ գոնե երկուստեք հանաչում են միմյանց իրավունքները: Ադրբեջանցի թուրքը մեզ չի հարգում, ավելին՝ արհամարհում է և մեր իրավունքները չի հանաչում: Տայի իրավունքը թուրքին ծառայելն է՝ ասել է մի թուրք պաշտոնյա 1915-ից առաջ: Եվ մինչև հիմա, ինչպես տեսնում ենք, նրանց մտածողության մեջ ոչինչ չի փոխվել: Փոխարենը փոխվել ենք մենք, իսկ եթե թուրքը դա չի ցանկանում ընդունել ու մեզ հետ հարգալիիր հարաբերվել, նշանակում է պետք է դա ստիպել նրան: Տվյալ պարագայում միակ միջոցը

վախ հարուցելն է: Եթե այս տարիների ընթացքում մենք թուրքին չենք կարողացել հարգանք ներշնչել, հիմա, ուրեմն, պետք է վախ ներշնչենք, նրա գիտակցությանը հասցնենք այն ճշմարտությունը, որ ՄԵՆՔ Ի ՋՈՐՈՒ ԵՆՔ ԻՐԵՆՑ ՈՉՆՉԱՅՆԵԼ ԻՐԵՆՑ ԻՍԿ ՈՐՋՈՒՄ: Թուրքը (առայժմ միայն ադրբեջանական) պետք է վախենա մեզանից: Վերջ, ուրիշ տարրերակ չկա: Եթե հարգանքը չի գործում, ապա վախը պետք է գործի: Ահա սա պետք է լինի մեր դիվանագիտական նոր լեզուն, նոր շեշտադրությունը:

Այժմ տեսնենք, թե դրա համար ինչ հիմքեր կան: Բնականաբար, առաջին հերթին նկատի ունենք մեր ռազմական կարողականությունը, որի գորեղության մասին դատում ենք եթերով ու մամուլով բազմիցս հնչած խիստ մասնագիտական կարծիքներով: Տակիրն ձևակերպումը հետևյալն է. հայկական զինված ուժերը ի գորու են մի քանի դիպուկ հարվածներով ոչնչացնել Ադրբեջան անվանվող պետությունը: Ի դեպ, ցանկացած ռազմագետ, լինի հայ, թե օտար, ներառյալ թշնամու բարձրաստիճան հրամկազմը՝ գերազանց գիտի իրերի իրական վիճակը: Այդ դեպքում ինչո՞ւ զսպիչ գործիք չի գտնվում: Կարծում եմ՝ պատճառը մեկն է. նրանք վստահ են, որ հայկական կողմը նման քայլի չի գնա: Միգուցե թերացումը մերն է, որ այդպես են մտածում, քանզի նրանց երբեք հասկանալի լեզվով չենք բացատրել, ավելի ճիշտ՝ սպառնացել, որ, այո, դուք կարող եք լայնամասշ-

տաք պատերազմ հրահրել, որի ժամանակ կարող եք ավերել մեր երկրի զգալի մի հատված և քաղմաթիվ, հնարավոր է՝ հազարավոր զոհեր պատճառել մեզ, բայց ոչ ավելին, մինչդեռ ՄԵՆԲ ՁԵԶ ԿԱՐՈՂ ԵՆԲ ՈՉՆՉԱՑՆԵԼ: Եվ կոչնչացնենք հիմնովին, հետևաբար՝ ուշքի եկեք, պարոնա՛յք, ընդ որում, ձեր իսկ փրկության համար որքան հնարավոր է շուտ: Տրաժարվեք ձեր, այսպես կոչված, տարածքային ամբողջականությունը վերականգնելու համար նոր պատերազմ սկսելու մտքից, այլապես գիտցած եղեք, որ կարող եք նաև ներկայիս ձեր զբաղեցրած տարածքները կորցնել:

Այսպիսով, հարվածային այն բուլնցքը, որն ունի Տայոց բանակը, պատկերավոր ասած, պետք է այսօր գործի դիվանագիտական և քարոզչական ճակատում: Այլապես՝ մեր ինչի՞ն են պետք այն գերժամանակակից հրթիռները, որոնցով զինված է մեր բանակը, եթե ռազմի դաշտում կռվում ենք 80-ականների զենքով, իսկ նույն այդ հրթիռները չեն կիրառվում... դիվանագիտության ասպարեզում: Մի՞թե արդի աշխարհում ատոմային մարտագլխիկները զուտ որպես դիվանագիտական զենք չեն ծառայում: Ուրեմն, ինչո՞ւ նույնը մենք չենք կարող անել: Վախենում ենք ագրեսորի համբա՞վ ձեռք բերել: Իզուր, նման բան չի կարող լինել: Այսպես կոչված, միջազգային հանրության կարծիքը վերահսկողներն այդքան հիմար չեն և գիտեն ինչը՝ ինչոց է: Այլ բան է, որ մենք պար-

զապես անհամարձակ իշխանություն, ըստ այդմ և՛ աննկուն դիվանագիտություն ունենք: Մեր քաղաքագետներն ու քաղաքական գործիչները չեն ցանկանում (չեն համարձակվում) խոսել, բարձրաձայնել, էլ չենք ասում՝ նման լեզու կիրառել դիվանագիտական ասպարեզում, համարելով, իբր, այդպիսի տոնը չափազանց կոպիտ, խիստ ու կտրուկ է, նմանօրինակ բարդ ու խենձված հարցեր լուծելու համար միանգամայն անհարիր: Իսկապե՞ս: Այդ դեպքում ինչո՞ւ է Բաքուն նման լեզվով խոսում մեզ հետ: Ինչպե՞ս է, որ մեզ չի կարելի բանակցային և դիվանագիտական համարժեք լեզու գործածել: Ինչ է, վախենում ենք, որ հրթիռների մասին եթե խոսենք, ապա ռուսներն այստեղից կտանեն՞ դրանք: Վերջապես՝ ո՞ւմն է այդ զենքը...

Ակնհայտ է, որ մեր տարատեսակ արտաքին հարաբերությունները (քաղաքական, դիվանագիտական, տնտեսական, մշակութային, բարոզչական) անխտիր ամոթխածության դրոշմ են կրում: Ճիգ ենք թափում չափազանց բարեկիրթ ու քաղաքակիրթ երևալ, աներևակայելիորեն կարգապահ ենք ու պարտաճանաչորեն կատարում ենք մեր ստանձնած պարտավորությունները, ինչ էլ լինի՝ հավատարիմ ենք մնում մեր կարծեցյալ դաշնակիցներին, զայրանում ու ընդվզում կամ ինչ-որ պահանջներ ենք ներկայացնում թույլատրելիության սահմաններում: Վերջերս էլ նորահայտ կոչնահարողներն են

քազմացել, որոնց կարծիքով, իբր, հարկավոր է ոչ թե էմոցիոնալ, այլ ռեալիստական քաղաքականություն վարել և այլն: Թեքվենք դեպի արևելք և տեսնենք, միգուցե Ադրբեջա՞նն է հենց այդպիսի քաղաքականություն վարում՝ անընդհատ կրակի տակ պահելով մեր դիրքերը, անընդհատ հայ զինվոր սպանելով: Եվ ինչպե՞ս է, որ պետական շահերի պաշտպան մեր realpolitic-ի ջատագովների շարքերում դա առանձնապես մի խոռվք չի առաջացնում, ընդհակառակը, ուժգնացնում է նրանց գոչգոչյունը, թե վտանգավոր է զգացմունքներին տրվելը: Տիմա էլ միալար հայտարարություններ ենք լսում, թե մոտ ապագայում Ադրբեջանը նորից է պատերազմ սկսելու, ուստի մենք էլ պետք է հզորացնենք մեր պաշտպանողականությունը:

Առաջին հայացքից թվում է, թե տրամաբանական բան են ասում՝ ուրիշ ի՞նչ պետք է անել թշնամուն դիմագրավելու համար: Սակայն եթե մի պահ հիշենք, որ 1994-ից հետո անընդհատ պաշտպանվողի կարգավիճակում ենք, բայց նման քաղաքականությունը դույզն ինչ չի մոտեցրել բաղձալի խաղաղությունը, նշանակում է՝ այն իրեն չի արդարացնում: Նետևաբար՝ ժամանակը չէ՞, արդյոք, թշնամուն անվտանգ հեռավորության վրա պահելու համար կանխարգելիչ նոր միջոցներ կիրառել, պաշտպանականից անցնել հարձակողական մարտավարության: Բնականաբար, խոսքն առայժմ մարտական նախահարձակ

գործողությունների մասին չէ, այլ միայն դիվանագիտության և, հատկապես, քարոզչության մասին է: Վերջինս սովորաբար ուղղակիորեն (կամ անուղղակիորեն) դիվանագիտության մեջ այս կամ այն գործողության հաջողությունն ապահովող հրետանային նախապատրաստության դեր է կատարում, առավել ևս՝ եթե դա նշտորեն է իրականացվում բանակցային գործընթացներից առաջ: Նետևաբար՝ մենք պետք է կենտրոնացնենք մեր հարձակողական ուժերը հենց այս նակատում, որպեսզի կանխենք մեր մարդկային կորուստները, առաջընթաց գրանցենք բանակցություններում: Մին պատրանք է կարծել, թե աշխարհը երբևէ Արցախյան հակամարտությունը լուծելու համար տարածքային ամբողջականության սկզբունքի փոխարեն բանալի կդարձնի ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Նման մտածողությունն այսօր առնվազն քաղաքական անհեռատեսություն է:

Մեր քարոզչությունն ու դիվանագիտությունը միևնույն նշանակետն ունենալու դեպքում կհաջողեն հասկացնել թշնամուն, որ նա այլընտրանք չունի, պետք է հարգի մեզ, այլապես մենք նրան կոչնչացնենք: Առարկողներ կլինեն, թե՛ նրանք ոչնչի չեն հասնում այդ գործելաոճով, մենք ինչո՞ւ նրանց նմանվենք: Պատասխանը հետևյալն է՝ նրանք սպառնում են, բայց այդ սպառնալիքը անհիմն է ու փուչ, քանզի նրանք չեն կարող մեզ ոչնչացնել, իսկ մենք կարող ենք նրանց ոչնչացնել: Նետևաբար՝

մերը, ըստ էության, սպառնալիք չէ, այլ՝ զգուշացում վերջնագրի տեսքով: Որոշ խելացիներ էլ կասեն՝ դա խելահեղություն է, «միջազգային հանրությունը» կմերժի ու երես կթեքի մեզանից: Անհեթեթություն, քարոզչությունն, իրոք, երբեմն չափազանց կտրուկ և ուղղագիծ կարող է լինել (դրա համար էլ քարոզչություն է), բայց ո՞վ է ասում, թե դիվանագիտական կորպուսն էլ պիտի նույնկերպ գործի, նույն բառապաշարն օգտագործի: Նապա ինչի՞ համար է դիվանագիտական լեզուն: Մի՞թե մեր դիվանագետներն այնքան հմուտ չեն, որ իրենց մասնագիտական լեզվով չարտաբերեն այդ պարզ և հասարակ միտքը. ուշքի եկեք, պարոնայք, հակառակ դեպքում լիազորված ենք հայտարարելու, որ մենք ձեզ կոչնչացնենք: Եթե մենք իսկապես դիվանագիտություն ու անկախ արտաքին քաղաքականություն ունենք, ապա անկասկած այդ զգուշացումը տեղ կհասնի: Եվ կտեսնենք, որ հակառակորդը վերջապես հասկանա, որ մի օր էլ իսկապես այդ զգուշացումը կարող է իրականություն դառնալ: Եվ խելոք կնստի բանակցելու, առանց ջղաձգումների կլսի հայկական կողմի առաջարկություններն ու պահանջները, այդ թվում և փոխզիջման մեր միակ տարբերակը, որն է՝ Արցախի անկախության ճանաչում մեր գծած սահմաններով՝ փոխարենը Ադրբեջանի Նանրապետության հետագա գոյատևմանը հայկական կողմից որևէ վտանգի բացառում:

Ամփոփենք: Տայտնի է, որ թուրքին հաղթելու համար նախ պետք է վախ գցել նրա մեջ: Բայց և հայտնի է, որ վախը ոչ թե անատամ հայտարարություններից, այլ իրական սպառնալիքից է ծնվում և տարածվում է հետևողական քարոզչությամբ: Եվ եթե այս առումով մեր ստրատեգներն ասպարեզում չեն երևում, ապա պետք է առաջ գան հրապարակային գործիչները: Արդ՝ լինելով քարոզչական ճակատի զինվոր, սույն հորդորն են ուղղում անխտիր բոլոր հայ մտավորականներին, քաղաքական գործիչներին, գիտնականներին, հողվածագիրներին. հայրենակիցներ՝, այսուհետև հատկապես Արցախին վերաբերող ձեր բոլոր բանավոր ու գրավոր ելույթներն ավարտեք հետևյալ կոչով՝ ԱԴԲԵԶԱՆԸ ՊԵՏՔ Է ԿՈՐԾԱՆՎԻ: Թշնամու դեմ հետևողական պայքարի հռոմեական այս կոչը դարձնենք մեզ համար զորակոչ և մարտակոչ: Այնպես անենք, որ այն աշխատի իր հիմնական ուղղություններով. նախ՝ վախ ու սարսափ սփռի թուրքերի մեջ, և ապա՝ հայությանը համախմբի կոնկրետ նպատակի շուրջ: Գաղտնիք չէ, որ մենք չունենք հեռահար ազգային ծրագիր, ուստի՝ Ադրբեջանի կործանումը թող լինի մեր ազգային հեռահար ծրագիրը, որից կհրաժարվենք այն դեպքում միայն, եթե ճանաչվի Արցախի անկախությունը և օրակարգ բերվի Նախիջևանի ենթակայության հարցը:

Տանուն Տայոց աշխարհի հարատևության՝
ԱԴԲԲԶԱՆԸ ՊԵՏՔ Է ԿՈՐԾԱՆՎԻ...

ՏԱՄԼԵՏ ԴԱՎԹՅԱՆ
Պատմաբան, հրապարակախոս

Տ.Գ. – Խնդրո վերաբերյալ վիեննական վերջին հանդիպումը նույնպես խաղաղության կայուն երաշխիքներ չամրագրեց: Տիշենք, ուրեմն, մի հին հշմարտություն. գայլի ոռնոցը կտրելու մեկ միջոց կա՝ սատկացնել գայլին: Ուրիշ արդյունավետ եղանակ մարդկությունը դեռ չի հորինել: Տետևապես՝ թող մեր քաղաքական բարձր էշելոնը շարունակի ջանքեր գործադրել սահմաններին հանդարտություն հաստատելու ուղղությամբ, սակայն զուգահեռաբար մեր ստրատեգները պարտավոր են հաղթանակ ապահովող նոր ուղիներ նախանշել:

Տ.Դ.
18.05.1016
Տպագրվել է
«ԻՐԱՏԵՍ» եռօրյա թերթում – մայիսի 20-23, 2016
«ԱՆԴԻՆ» ամսագրում
«ՆՈՅՅԱՆ ՏՄՊԱՆ», *lagir.am, diplomat.am*
Էլեկտրոնային թերթերում

И ВСЕ ЖЕ КАРФАГЕН ДОЛЖЕН БЫТЬ РАЗРУШЕН

Накануне третьей Пунической войны (149-146 гг. до н.э.) римский полководец и политический деятель Марк Порций Катон Старший постоянно завершал свои речи в Сенате следующими словами: “Карфаген должен быть разрушен”. И Рим стал Римом после разрушения Карфагена...

Победу планируют стратеги, а затем реализуют солдаты и генералы. Это простая мысль, которую стоит помнить и в мирное время. Однако сегодня мы не знаем есть ли у нас стратегическая мысль, или какова, в общем, наша национальная стратегия – со всеми поставленными перед вооруженными силами проблемами. Мы живем, надеясь на наших храбрых солдат, которые как живой щит охраняют наши границы, и благодаря им у нас есть безопасная Республика Армения и свободный Арцах. Однако у нас нет гарантий, что в любой момент враг вновь не нападет на нас, не заберет жизнь наших неповторимых ребят, не разрушит наши дома. А это означает, что наша победа не совершенна, мы до сих пор не принуждали врага к миру, не заставляли, чтобы он

признал свое поражение, нашу победу. А значит – нашим стратегам еще предстоит большая работа...

Более двух десятилетий предпринимается попытка урегулировать Арцахский вопрос, которым обусловлено будущее армянского народа, путем переговоров. Все безрезультатно. Эти попытки так и остаются бесплодными, мир носит формальный характер, и более того, ради такого рода мира мы почти каждый день платим очень высокую цену. Что нужно сделать, чтобы ситуация изменилась? В этом смысле наши уважаемые стратеги молчат, а дипломаты продолжают в один голос повторять фразу, продиктованную внешними “доброжелателями”: мирному урегулированию Арцахского вопроса нет альтернативы. Кажется, что это единственный трезвый подход к вопросу, но, как мы видим, эта аксиоматичная мысль понятна лишь армянской стороне, а другой стороне на это просто наплевать. Поэтому и не удивительно, что из-за них переговоры зашли в тупик, а армянские власти решили в подобной ситуации как можно дольше сохранить статус-кво. Но ведь это означает просто оставаться в оборонительной позиции, откуда победная звезда и не видна. Неужели не достаточно заниматься самообманом, якобы, так как наше дело правое, то мир рано или поздно признает его. И сведя все к такому подходу, в отношениях с несдержанным врагом мы ведем

себя сдержанно как на границе, так и за переговорным столом. Хотя очевидно, что настало время изменить, в первую очередь, нашу переговорную позицию, язык и стиль.

А есть ли у нас методы, которые мы еще не применяли? Оказывается, есть. Известно, что переговоры ведутся, когда стороны в какой-то степени друг друга уважают, или, как говорится, взаимно признают права другой стороны. Азербайджанский турок нас не уважает, более того, игнорирует нас и не признает наши права. Один турецкий чиновник до 1915 года заявил, что право армянина – это служить туркам. И до сих пор, как мы видим, в их мышлении ничего не изменилось. Вместо этого изменились мы, а если турки не хотят этого принимать и относиться к нам уважительно, значит, мы должны заставить. В этом случае, единственный способ – вызвать страх. Если за эти годы мы не сумели привить туркам уважение, то значит сейчас, мы должны внушить им страх, довести их мышление к той истине, что **МЫ МОЖЕМ ИХ УНИЧТОЖИТЬ В ИХ ЖЕ ЛОГОВЕ**. Турок (пока что только азербайджанский) должен нас бояться. Точка, другого варианта нет. Если уважение не работает, то страх должен сработать. Именно таким должен быть наш новый дипломатический язык.

Теперь давайте посмотрим, какие у нас есть основания. Естественно, в первую очередь, мы имеем ввиду наш военный потенциал, о мощи которого судим из сугубо профессионального мнения, которое многократно высказывается в эфире и прессе. Краткая формулировка следующая: армянские вооруженные силы могут несколькими точными ударами уничтожить страну под названием Азербайджан. Кстати, любой стратег, будь то армянин, или иностранец, в том числе вражеский высокопоставленный командный состав, прекрасно знает реальное положение дел. В таком случае, почему не находится сдерживающий инструмент? Думаю, причина одна – они уверены, что армянская сторона на такой шаг не пойдет. Возможно, то, что они так думают – это наше упущение, потому что мы никогда не объясняли им понятным языком, а вернее не угрожали, что, да, вы можете спровоцировать крупномасштабную войну, которая может разрушить значительную часть нашей страны и причинить нам множество, возможно, тысячи потерь, но не более, в то время как **МЫ МОЖЕМ ВАС УНИЧТОЖИТЬ**. И уничтожим полностью, следовательно, опомнитесь господа, тем более для вашего же спасения советуем сделать это как можно скорее. Откажитесь от вашей, так называемой идеи, начать новую войну для восстановления территориальной целостности, а

иначе знайте, вы рискуете потерять свои занимаемые территории.

Таким образом, тот ударный кулак, который есть у Армянской Армии, образно говоря, должен сегодня действовать на дипломатическом и пропагандистском фронте. В противном случае, зачем нам эти суперсовременные ракеты, которыми вооружена наша армия, если на поле боя мы сражаемся оружием 80-х, а эти ракеты не применяются... в дипломатической войне. Разве атомные боеголовки в современном мире не служат исключительно как дипломатическое оружие? Итак, почему мы не можем сделать то же самое? Боимся заработать репутацию агрессора? Зря, этого не может быть. Так называемые, наблюдатели мнения международного общества не настолько глупы, и знают, что к чему. Другое дело, что у нас просто несмелое правительство, соответственно и негибкая дипломатия. Наши политологи и политические деятели не хотят (не рискуют) говорить, высказываться, применять подобный язык на дипломатической арене, считая такой тон слишком грубым, резким и жестким, совершенно неуместным для решения подобных сложных и запутанных вопросов. Так ли это? В таком случае, почему Баку разговаривает с нами именно на таком языке? Как получается, что мы не можем применять такой же переговорный и дипломатический язык?

Боимся, что если заговорим о ракетах, русские заберут их оттуда? В конце концов, чье это оружие...?

Очевидно, что наши разнообразные внешние отношения (политические, дипломатические, экономические, культурные, пропагандистские) несомненно, носят печать скромности. Мы прилагаем усилия для того, чтобы выглядеть крайне вежливыми и цивилизованными, мы невероятно дисциплинированы и добросовестно выполняем свои обязательства, что бы ни было, мы остаемся верными нашим мнимым союзникам, злимся и сопротивляемся, либо предъявляем какие-то условия в рамках допустимого. В последнее время размножились горевояки, по их мнению, якобы, необходимо вести не эмоциональную, а реалистичную политику. Давайте взглянем на восток и посмотрим, возможно, именно Азербайджан ведет такую политику – подвергая наши позиции постоянным обстрелам, и постоянно убивая армянских солдат. И как получается, что в рядах наших приверженцев *realpolitic* – защитников государственных интересов, это не вызывает особого возмущения, а наоборот, усиливает их громкие речи о том, что поддаваться чувствам опасно. А теперь мы слышим однообразные заявления о том, что в ближайшем будущем Азербайджан вновь начнет войну, и поэтому мы должны укреплять нашу обороноспособность.

На первый взгляд, кажется, что их высказывания логичны, что еще нужно сделать, чтобы противостоять врагу? Однако если на секунду вспомним, что после 1994 года мы находимся в состоянии постоянного обороняющегося, хотя такая политика нисколько не принесла желаемого мира, означает, что она себя не оправдывает. Следовательно, настало время, предпринять новые превентивные меры для удержания врага на безопасном расстоянии, перейти от оборонительной тактики к наступательной. Естественно, речь не о военных наступательных действиях, а только о дипломатии и, особенно, о пропаганде. Последняя, как правило, непосредственно (или косвенно) играет роль артподготовки, обеспечивающей успех того или иного действия в дипломатии, особенно если это правильно представляется до переговорных процессов. Чтобы в результате той пропаганды, которую мы ведем, противник наконец понял, что однажды это предупреждение действительно может стать реальностью. И умный сядет за стол переговоров, без истерик выслушает предложения и требования армянской стороны, в том числе и наш единственный компромиссный вариант, который заключается в следующем: признание независимости Арцаха на обозначенных нами границах, взамен Азербайджан получит исклю-

чение какой-либо угрозы для дальнейшего существования.

Итак, подведем итоги. Известно, что для того, чтобы победить турок необходимо внушить им страх. Вместе с этим известно, что страх возникает не от пустых заявлений, а от реальной угрозы, и распространяется последовательной пропагандой. И если в этом смысле наши стратеги на горизонте не видны, то должны выдвинуться вперед общественные деятели. Теперь, будучи солдатом пропагандистского фронта, направляю сие наставление, без исключения, всей армянской интеллигенции, всем политическим деятелям, ученым, публицистам – соотечественники, отныне все ваши устные и письменным выступления, особенно те которые касаются Арцаха, завершайте следующим призывом: **“АЗЕРБАЙДЖАН ДОЛЖЕН БЫТЬ РАЗРУШЕН”**. Пусть это римское высказывание, в последовательной борьбе против врага, станет для нас призывом к борьбе. Сделаем же так, чтобы он работал на своих основных направлениях. Во-первых, посеет страх среди турок, и во-вторых, объединит армян вокруг одной цели. Не секрет, что у нас нет дальновидного национального плана, следовательно, пусть разрушение Азербайджана станет нашим дальновидным национальным планом, от которого мы откажемся только в том случае, если будет признана независи-

мость Арцаха и на повестку будет поставлен вопрос подчиненности Нахичевана.

Во имя долговечности Армении –
АЗЕРБАЙДЖАН ДОЛЖЕН БЫТЬ УНИЧТОЖЕН...

ГАМАЕТ ДАВТЯН
Историк, публицист

P.S. Что касается обсуждаемой теме, то последняя встреча в Вене также не закрепила устойчивые гарантии мира. Таким образом, запомните одну старую истину: уничтожить волчий вой можно только одним способом – уничтожив волка. Человечество еще не придумало другой эффективный метод. Следовательно, пусть наш высший политический эшелон продолжает прилагать усилия для сохранения спокойствия на границе, но наши стратеги обязаны обозначить новые пути обеспечения победы.

Перевод: "Воскананат"

CARTHAGE MUST BE DESTROYED

Ahead of the Third Punic War (149–146 BC), Roman General and Senator Cato the Elder used to finish all of his speeches with the words, “Carthago delenda est” (“Carthage must be destroyed”). As a result, Carthage’s destruction made Rome what it was...

Victories are planned by strategists and achieved by soldiers and generals. This simple idea should be borne in mind during peacetime as well. However, with all the tasks assigned to the military forces, today we are not sure if we have a strategic mind-set and what is our national strategy in general. We live relying on our brave soldiers who defend our borders as a human shield. It is thanks to these soldiers that we have a secure Republic of Armenia and free Artsakh. Still, we have no guarantee that the enemy will not wage a war again at any moment taking away the lives of our matchless guys and destroying our homes. This means that our victory is not complete and that we have not forced peace to the enemy yet; we have not made it admit its defeat and our victory. Therefore, our strategists still have a great deal of work to do...

An attempt to settle Artsakh issue with peaceful talks is taken up for over two decades to secure the future of the Armenian people. Nothing brings about a result. These attempts remain fruitless with the peace being formal. Moreover, we pay a very high price for this kind of peace almost every day. What should be done to change the situation? Our respectable strategists keep silent on this, while the diplomats repeat unanimously the phrase dictated by the foreign 'friends': there is no alternative to the peaceful settlement of Artsakh issue. One would think this is the only sensible approach to the issue, yet this axiomatic idea is apparently understandable to the Armenian side alone, while the opposing side simply does not care. No wonder it has taken the peaceful talks to a dead end, while the Armenian authorities have decided to keep the status quo as long as possible in this situation. However, this means staying in a defensive position with no view to the star of victory. Isn't it enough to go on with the self-deception that if we are on the right side, the world will accept that sooner or later? By narrowing everything down to this approach, we are keeping a reserved attitude towards the unrestrained enemy both on the border and around the negotiation table. Obviously, however, it is now time to change, first of all, our negotiating position, language and style.

Have we got non-implemented methods in stock? Indeed we do. It is widely-known that negotiations are held when the sides respect each other more or less, or, as they say, mutually acknowledge each other's rights. The Azerbaijani Turk does not respect us; moreover, he ignores us and disregards our rights. A Turkish official said before 1915 that an Armenian's right is to serve the Turks. We see that nothing has changed in their mind-set so far. Instead, we have changed, and if the Turks do not want to acknowledge this and respect us, we need to force them to. In this situation, the only method is to instil fear in them. If we have not been able to command the Turks' respect over these years, we need to cause them fear and lead them to acknowledge the truth that WE CAN EXTERMINATE THEM IN THEIR OWN DEN. A Turk (just the Azerbaijani Turk for now) must be afraid of us. Full stop. There is no other option. If the respect does not work, the fear should. This needs to be our new diplomatic language.

Now let us see what grounds we have for this. Naturally, we first of all mean our military potential, about the power of which we can judge by the purely professional opinion repeatedly voiced on the air and in the press. The brief wording is as follows: the Armenian armed forces can exterminate the country named Azerbaijan with a couple of precise shots. By

the way, any strategist – Armenian or foreign, including the enemy's high command – is well-aware of the real state of affairs. So why isn't a deterrent instrument found? To my mind, there is one reason for this – they are sure the Armenian side will not take this step. It is probably our slipup that they think so because we have never explained this to them in a language they understand; more precisely, we have not threatened to them that yes you can incite a large-scale war, which can destroy a significant part of our country and cause us many, maybe thousands of losses, but not more, while WE CAN EXTERMINATE YOU. And we will exterminate you totally. Therefore, pull yourselves together, sirs. Moreover, we advise you to do so as soon as possible for your own salvation. Give up your so-called idea to start a new war to regain the territorial integrity; otherwise, you need to know that you risk losing the territories you occupy.

Therefore, the Armenian Army's fist should be used in the diplomatic and propaganda front, to put it figuratively. Otherwise, why do we need the ultra-modern rockets our army is armed with if we fight with the weapons of the 1980s on the battlefield, while the rockets are remaining unused ... in the diplomatic war. After all, don't the atomic warheads serve exclusively as a diplomatic weapon in the contemporary world? Then why can't we do the same? Are we afraid of an

aggressor's reputation? In vain. This cannot happen. The so-called observers of the opinion of the international community are not so stupid; they understand everything very well. It is totally another question that our government is not brave enough this resulting in an inflexible diplomacy. Our political analysts and politicians do not want (do not risk) to speak out in this language in the diplomatic arena, as they consider this tone too rude, abrupt, strict and totally incompatible with the solution of such difficult and complicated issues. Is that correct? In that case, why does Baku talk to us in that language? How come cannot we use this negotiating and diplomatic language? Are we afraid that if we speak about rockets, Russia will take them away from here? After all, whose weapon is this ... ?

Obviously, our various foreign relations (political, diplomatic, economic, cultural and propagandistic) are undoubtedly marked with modesty. We put efforts to look extremely polite and civilised; we are incredibly disciplined and we carry out our obligations conscientiously; we remain loyal to our alleged allies whatever happens; we get angry and we confront, or we put front some conditions within the permitted limits. The recent times have seen an increasing number of pseudo-warriors who claim realpolitik is needed instead of emotional politics. Let us throw a glance at the East to see if, probably, it is Azerbaijan engaged in this kind of

politics by holding our positions under a constant fire and killing the Armenian soldiers. And why doesn't this arouse anger among our supporters of realpolitik, the defendants of the national interests? On the contrary, this rather fuels their flamboyant speeches about the danger of being overcome with emotions. And now we hear uniform statements about Azerbaijan starting a war in the near future and about the need to strengthen our defence.

Their statements seem logical at first sight: how else can one counter the enemy? However, if we remember just for a second that we have constantly been in defensive position since 1994 even though this policy has not granted us with the peace we wish for, this means that this policy does not prove productive. Consequently, it is time to take up new preventive measures to keep the enemy at a safe distance and switch from defensive tactics to offensive. Naturally, the tactics in question are not about an offensive military action but diplomacy, and especially propaganda. As a rule, the latter directly (or indirectly) plays the role of an artillery preparation, which secures the success of a diplomatic action, especially if it is demonstrated before the negotiation processes in the right light. Eventually, our propaganda needs to make the adversary side finally understand that this warning can really come true one day. And if the adversary side is

sensible enough, it will sit around the negotiation table and will listen to the Armenian side's suggestions and demands without hysteria, including our only compromise option – recognition of Artsakh's independence within the borders we indicate; in return, Azerbaijan will receive a guarantee of exception of any threat for its future existence.

Let us sum up. It is known that in order to win the Turks, it is necessary to make them fear. It is also known that fear is not instilled with bare statements but with a real threat and it is spread with a consistent propaganda. And if our strategists are not to be seen anywhere on the horizon in this respect, public activists need to take the lead. And now, being a soldier of the propaganda front, I am calling on all the Armenian intellectuals without any exception, all the politicians, scholars and publicists: Dear compatriots, from now on, finish all of your oral and written speeches, especially those referring to Artsakh, with the following appeal: "AZERBAIJAN MUST BE DESTROYED". Let this Roman quote become a call for us to wage our persistent war against the enemy. We should have it work in its main directions. Firstly, it must fuel fear in the Turks; secondly, it must unite all the Armenians around one goal. It is not a secret that we have not got a farsighted national plan. Accordingly, Azerbaijan's destruction can just as well become our farsighted na-

tional plan, which we will give up only if Artsakh's independence is recognised and Nakhijevan's subordination is put on the agenda.

For the sake of the longevity of Armenia,
AZERBAJAN MUST BE DESTROYED ...

HAMLET DAVTYAN
The historian, the publicist

P.S. As the topic under discussion regards, the recent meeting in Vienna again failed to issue stable guarantees of peace. Therefore, an old truth must be borne in mind: a wolf's howl can only be killed by killing the wolf. The mankind has not invented another effective method so far. Accordingly, even if our high political circles go on putting efforts to maintain peace on the borders, our strategists need to work out new ways of securing a victory.

**ՆՆԴԿԱՍՏԱՆԱԲՆԱԿ
ՆԱՅ ՄԵԾԱՆԱՐՈՒՍՏ
ՆՈՎՍԵՓ ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ**

«Ձեր հոգույ պատուական յատկութիւնները, ձեր աննման սերը առ հայրենիս, ձեր հասուն իմաստութիւնը բազմամեայ մեծագործութեանց մէջ եւ այն մեծամեծ ծառայութիւնները, որ մատուցած էք մեր ազգին, վաղուց ի վեր փառաւորում էին մեր սրտերը այս հեռաւոր երկրում: Լի ջերմեռանդ յարգանօք առ ձերդ սրբազնութիւն, ես վաղուց կը փափագէի գրաւոր կերպիս արտայայտել ձեզ իմ սրտիս զգացմունքները, բայց դժբաղդաբար ցայսօր առիթ չգտայ: Այժմ ձեր քարձր սրբազնութեան գրութիւնը առ Ննդկաստանի հայս, – մի գրութիւն, որ յընդհանուր ուրախութիւն համայն ազգիս մանրամասնաբար նկարագրում է մեր ամենասիրելի հայրենեաց այժմեան բաղդաւոր դրութիւնը, – կատարեց փափագս: Այդ քաղցր համբաւները մեծապէս ուրախացրին մեզ. այժմ մենք աւելի երջանիկ ենք մեր նախնիքներից, վասնզի արժանացանք տեսնել ամենասիրելի հայրենեաց ազատութիւնը: Եւ ուրեմն՝ սրբազան պարտաւորու-

թին ենք համարում արտայայտել մշտական երախտապարտութեան մեր խորին զգացմունքը Ռուսիոյ Կայսեր, մեր հին հայրենեաց մեծահոգի ազատիչին: Տայոց ազգը երբէք չի դադարիլ վեր առաքել իւր ջերմ մաղթանքները առ Աստուած յաղագս առողջութեան եւ երկարակեցութեան բարեգործ Կայսեր, Մեծին Նիկողայոսի, որ առաջին թագաւորը եղաւ՝ Արարատեան աշխարհում ազգիս խաղաղութիւն եւ ազատութիւն պարգետոյ:

«Սրբազան Տէ՛ր: Ղզլարից ոմն համազգի, այր գիտնական եւ յարգելի, Գեորգ Մելիքսեդէկեան Խորեանց անուանեալ, գրել է ինձ մի նամակ եւ ընդ նմին մի ծագման հիւղագրական պատմութիւնը, որ կազմել է նա: Բայց որովհետեւ այդ բանի համար նա բաւականաչափ տեղեկութիւններ չէ ունեցել, վասնորոյ եւ նորան լրացուցիչ տեղեկութիւններ ուղարկեցի, յարակցելով մանրամասն եւ հիշտ հանգամանքներ թէ իմ նախնիքը Պարսկաստանում եւ Տայաստանում եղած ժամանակները ի՛նչ դիրք են ունեցել եւ ի՛նչ պաշտօններ վարել: Ընդ սմին պատիւ ունիմ ուղարկել իմ յիշեալ ծանօթութիւնները ՚ի տեսութիւն ձեր բարձր սրբազնութեան եւ ձեր միջնորդութեամբ խնդրում եմ պարոն Խորեանից, որ նա վաւերացնելով իմ ցեղը եւ հաստատել տալով տերութիւնից, ժողովէ՛ հշգրիտ տեղեկութիւններ թէ իմ ծագման մասին հին առաջնակարգ տոհմից եւ թէ իմ նախնեաց քաջագործութեանց մասին, եւ այդ բոլորը հաղորդէր

ինձ անյապաղ. վասնզի եկող 1830 թուականի նոյեմբեր ամսին ես մտադիր եմ, ապրանքներով հանդերձ, իմ սեպհական նաւերով ուղեւորուիլ Տոլլանդիա կարեւոր գործերով, որ ունիմ Տոլլանդիոյ արքայի հետ: Իսկ երբ այդ գործերս վերջացնեմ եւ նաւերս յետ ուղարկեմ Տոլկաստան, առնելով Տոլլանդիոյ արքայից մի յանձնարարական նամակ, կուգամ Ռուսաստան եւ բաղդատրութիւն կ'ունենամ ներկայանալ Ն.Կ. Մեծութեան. ապա այդտեղից կ'երթամ Տայաստան եւ Տայաստանից ուղղակի Տոլկաստան: Այդպէս ահա եթէ հանգամանքները կըյաջողին իմ այս դիտատրութեանց, ես միջոց կ'ունենամ գոնէ մասամբ մխիթարել իմ հայրենակիցներիս, մանաւանդ նոցա, որոնք նեղ վիճակի մէջ են:

«Այդ պատճառով ահա խնդրում եմ ձերդ բարձր սրբազնութիւնից նեղութիւն յանձն առնէք, որպէսզի շուտով կատարուին եւ հաստատուին վերոյիշեալ տեղեկութիւնները եւ ուղարկել այդ բոլորը ՚ի Բասրայ առ եղբայրն իմ Ամիրխսան Յովհաննիսեան Ամիրխսանեանին, իսկ նա անմիջապէս կըհասցնէ ինձ. եւ որովհետեւ ես կըցանկայի այդ տեղեկութիւնները բերել հետս Եւրոպա, վասնորոյ խնդրեմ գրել տաք այն հայերէն եւ ռուսերէն լեզուներով:

«Նմանապէս աղաչում եմ ձեզ՝ համառօտ կերպիւ հաղորդել ինձ թէ Կայսերութեան, Վրաստանի եւ Տայաստանի հայք ի՞նչ տեսակ կեանք են վարում, քա՞նի են թուով եւ ի՞նչ դրութեան մէջ են նոքա:

Ցանկալի է ինձ նույնպես գիտենալ, թե Ռուսիան ի՞նչ մտադրութիւն ունի մեր ազգի վերաբերութեամբ՝ արդեօք ի՞նքը տիրապետելով պիտի կառավարէ Տայաստանը, թէ՞ պիտի դարձնէ սորան իւր տէրութեան մի առանձին անկախ մասն: Միով բանի հաղորդեցէք ինձ՝ թէ ռուսաց տէրութիւնն ի՞նչ դիտաւորութիւն ունի մեր ազգի վիճակի մասին. այդ տեղեկութիւններով դուք ինձ վերին աստիճանի կը պարտաւորացնէք: Ի վերջոյ՝ պարզապէս խոստովանում եմ ձեզ, որ մտադիր եմ, եթէ միայն կարելի կըլի՛նի, գնել դրամով իմ նախնեաց երկիրները, այն է Ղարաբաղի աշխարհը Փայտակարանով հանդերձ, կամ թէ մի որոշ հարկ տալ նոցա տիրելու համար, վասնզի հարազատ երկիրների կորուստը ինձ համար վերին աստիճանի զգալի է:

«Տաւատացնում եմ ձեզ, ողորմած Տէ՛ր, որ ես ողորմութեամբ Աստուծոյ այստեղ ոչինչ բանի պակասութիւն չունիմ: Վայելելով բարի անուն եւ ընդհանուր յարգանք, ես պարգեւատրուած եմ բաղդից շատ նշանաւոր հարստութեամբ: Գետիներ, նաւեր, շինութիւններ-ամէն ինչ ունիմ բաւականաչափ. բայց բաղդի այդ բոլոր ճոխ պարգեւները տակաւին ինձ չեն մխիթարում, երբ մտաբերում եմ թէ ի՛նչ վիճակի մէջ է իմ սիրելի հայրենիքը եւ ո՛րպիսի թշուառութիւն են կրում ոմանք իմ հայրենակիցք: Այս պատճառով շատ փափագում եմ ունեցածիցս մի մասն հանել (նուիրել) յօգուտ եւ ի թեթեւութիւն վիճակի իմ հայրե-

նակցաց: Եթէ իմ մտադրութիւններս կ'իրագործուին, ես ընտանիքովս եւ ունեցած գումարներովս կըզամ Տայաստան եւ իմ մնացած կարողութիւնից կընշանակեմ յօգուտ իմ հայրենակցաց այնքան, որ կարողանան եկամուտք բերել տարեկան չորս կամ հինգ լաք ռուբլի (մօտ 500 000 ռուբլի), թէ իմ կենդանութեան ժամանակ եւ թէ յետ իմ մահուն, վասնզի միայն իմ կալուածքը ահագին քանակութեամբ շաքար եւ սուրն է տալիս, ուր մնաց միւս գետիւններս, որ ամեն տարի մեծ եկամուտք են բերում: Շնորհիւ Աստուծոյ՝ ես այստեղ մի տիրապետող իշխանի հաւասար կեանք եմ վայելում: Միմիայն հայրենեաց սերն է, որ վշտացնում է ինձ: Յուսամ թէ Ամենաբարձրեալն Աստուած կըկատարէ իմ բարի դիտաւորութիւններս: Այսուամենայնիւ ես ամեն ինչ յանձնում եմ ձեր բարետեսութեանը, պատրաստ եմ հետեւիլ ձեր խորհուրդներին եւ կատարել ամենայն ինչ, որ դուք կըյանձնարարէք ինձ:

Սամարանգ, 1829 թուի հոկտեմբերի 20

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ. Արշակ Ալպոյանյանը սույն նամակի կապակցությամբ հետեւյալ տեղեկություններն է հաղորդում. «Տեռաւոր Եավայ կղզոյ Սամարանգ կամ Սմարանգ քաղաքում այդ ժամանակ բնակվում էր Արցախի մի ազնուական ընտանիքից սերած եւ ապա Տնդկաստան գաղթած Յովսէփ Յովհաննիսեան Ամիրխանեան անունով մի ան-

ձև: Դա ահագին հարստություն էր դիզել եւ շատ խոշոր կալուածատեր դարձել, արտաբերելով շաքար, սուրճ, եւայլն: Այդ արտաբերությունները նա իւր սեփական նաւերով ուղարկում էր Եւրոպա եւ առհասարակ վաճառականական մեծ յարաբերություններ էր սկսած ամբողջ առեւտրական աշխարհի հետ: Դորա եղբայր Ամիրխան Յովհաննիսեան Ամիրխանեանը եւս նպաստում էր նոյն գործին, բացած ունենալով Բասրա քաղաքում մի մեծ առեւտրական տուն: Արարատեան աշխարհի նուաճելու ուրախ լուրը Ներսէսը 1828 թուին աւետեց Տնդկաստանի նշանաւոր հայերին, ի թիւս որոց եւ յիշեալ Յովսէփ Ամիրխանեանին: Վառուեցաւ Արցախի գաղթականի սիրտը հեռաւոր օտարութեան մէջ եւ նա, հարստութեամբ եւ փառքերով կշտացած, ցանկացաւ հիմա վերադառնալ իւր ազատուած հայրենիքը եւ իւր ահագին կարողութիւնից մի այնպիսի գումար յատկացնել կարօտ հայրենակցաց օգնելու, որ մշտապէս տարեկան մօտ կէս միլլիոն ռուբլի եկամուտք բերէր: Այս դիտաւորութեամբ Յովսէփ Ամիրխանը Սամարանգից 1829 թուի հոկտեմբերի 20-ին հետեւեալ նամակը գրեց առ Ներսէս, որ մենք թարգմանում ենք ռուսերէնից, հայերէն բնագիրը չունենալով (տե՛ս վերը):

Ամիրխանի այս նամակը եւ ընդ նմին Տնդկաստանից քանի մի ուրիշ գրություններ յանուն Ներսէսի՝ երկար ճանապարհորդելուց յետոյ նախ հասան Թիֆլիզ եւ ապա ուղարկուեցան Բեսսարաբիա ըստ

հասցեի: Ներսես Ամիրխանի նամակը ուղարկեց Պետերբուրգ Խաչատուր աղայ Լազարեանին, իսկ սառուսերեն թարգմանութեամբ հանդերձ ներկայացրեց ժանդարմիայի շէֆ կոմս Բենկէնդօրֆին, որից 1830 թուի դեկտեմբերի 3-ին ստացաւ գրաւոր պատասխանը: «Սամարանգում բնակուող պարոն Ամիրխանի նամակը առ Ներսես արքեպիսկոպոսն, որ դուք հաղորդեցիք ինձ հանդերձ ռուսերեն թարգմանութեամբ, ես բաղդ ունեցայ ամենահպատակօրէն զեկուցանել Թագաւոր Կայսեր այն ենթադրութեամբ, որ Ռուսիոյ իշխանութեան ներքոյ գտնուող Տայաստանում մի այդպիսի յարգելի եւ հարուստ դրամատիրոջ բնակութիւնը այդ երկրին եական եւ շատ նշանաւոր օգուտ կըբերէ: Ն.Կ. Մեծութիւնը, տեսնելով որ պ. Ամիրխանը, մտադիր լինելով գալ այստեղ, յոյս ունի Նորին Մեծութեանը ներկայանալու բաղդաւորութիւնն ունենալու եւ ցանկանում է քանի մի տեղեկութիւններ ստանալ Ռուսիոյ մասին, բարեհաճեց ամենաողորմածաբար պատասխանել՝ «Թող նա գայ այստեղ, իսկ նորա պահանջած տեղեկութիւնները Ես ինքս կըտամ իւրեան, երբ կըտեսնեմ նորան»:

Լազարեանը Կայսեր այս պատասխանը հաղորդեց Ներսեսին, որ հրաւիրէ Ամիրխանին գալ Պետերբուրգ: Թէ այնուհետեւ ի՞նչ կատարուեց եւ կամ ի՞նչու չեկաւ Ամիրխանը – մեզ յայտնի չէ» (տե՛ս Ալպօյանեան Ա., Տայ գաղթականութեան պատմութիւն, հ. Գ., Կահիրե, 1961):

**Отношеніе, писанное на Армянскомъ
языкѣ, къ первенствующему
Епархіальному въ Россіи обитающихъ
Армянъ Архіепископу Нерсесу, отъ
Іосифа Іоаннеса Амархана, живущаго
въ Индіи, въ городѣ Самаранѣ, отъ 20
Октября 1829 года**

“О тличныя качества души вашей, особенная любовь къ отечеству, созрѣлая мудрость въ долговременныхъ опытахъ и великія услуги, оказанныя вами нашему народу, давно восхищали сердца наши въ сей отдаленной странѣ. Исполненный живѣйшаго благоговѣнія предъ священною особою вашею, я давно горѣлъ желаніемъ письменно изъяснить вамъ чувствованія моего сердца; но къ сожалѣнію до сего времени не находилъ удобнаго случая. Нынѣ отношеніе Вашего Высокопреосвященства къ Армянскимъ Обществамъ, находящимся въ Индіи, исполнило мое желаніе, отношеніе, въ которомъ ко всеобщему удовольствію всей націи подробно описано нынѣшнее счастливое состояніе любезнѣйшаго намъ отечества. Таковыя пріятныя извѣстія весьма обрадовали насъ; мы гораздо блаженнѣе нашихъ предковъ: ибо удостоились узрѣть освобожденіе дражайшей родины. И такъ

священнѣйшею обязанностію почитаемъ излить глубочайшія чувствованія вѣчной признательности нашей къ Монарху Всероссійскому, великодушно-му избавителю древняго нашего отечества. Народъ Армянской никогда не перестанетъ возсылать теплыя молитвы къ Богу, о здравіи и о долгоденствіи добродѣтельнаго Императора, Великаго НИКОЛАЯ, Который первый изъ Вѣнценосцевъ дароваль имъ миръ и свободу бѣ Араратской странѣ.

Преосвященнѣйшій Владыко! Я получилъ изъ города Кизляра отъ нѣкотораго соплеменника, ученаго и почтеннаго мужа, по имени Георгія Мелхиседека Худова, письмо и вмѣстѣ родословную мою исторію, составленную имъ самимъ; но какъ онъ не имѣлъ для сего достаточныхъ свѣденій; то я, присовокупивъ подробныя и точныя свѣденія касательно состоянія и должностей, занимаемыхъ моими предками во все время пребыванія ихъ въ Персіи и Арменіи, послалъ ему оныя для дополненія. При семъ имѣю честь препроводить также къ Вашему Высокопреосвященству на разсмотрѣніе сіи мои замѣчанія и прошу чрезъ Васъ Г-на Хубова, чтобы онъ, засвидѣтельствуванію моей націи и по утвержденію отъ Правительства, собралъ достовѣрныя извѣстія о происхожденія моемъ изъ первой старѣйшей фамиліи и о подвигахъ моихъ предковъ, и доставилъ бы мнѣ оныя въ скоромъ вре-

мени: ибо я въ слѣдующій 1830 годъ, въ Ноябрь мѣсяцъ, намѣренъ отправиться съ товарами на собственныхъ своихъ корабляхъ въ Голландію, по необходимымъ дѣламъ, которыя имѣю съ Голландскимъ Королемъ. – По окончаніи же моихъ надобностей, снарядивъ корабли обратно въ Индію и испрося у Голландскаго Короля рекомендательное письмо, приѣду въ Россію и буду имѣть счастье представиться Его Императорскому Величеству; оттуда же отправлюсь въ Арменію, а изъ Арменіи прямо въ Индію. Такимъ образомъ, когда случай будетъ благопріятствовать симъ моимъ предпріятіямъ, то я въ состояніи найдусь, хотя отъ части, доставить утѣшеніе своимъ соотечественникамъ, особенно тѣмъ, кои въ тѣсномъ положеніи.

Почему и прошу Ваше Высокопреосвященство принять на себя трудъ содѣйствовать къ скорому исполненію и утвержденію вышеупомянутыхъ извѣстій и доставить оныя брату моему Амирханъ-Іоаннесу-Амирхану въ Басру, а онъ немедленно отправитъ ко мнѣ на корабли, и какъ я желаю привести тѣ свѣденія съ собою въ Европу, то прошу написать сіе сочиненіе на Армянскомъ и на Русскомъ языкахъ.

Еще убѣждаю Ваше Высокопреосвященство сообщить мнѣ вкратцѣ о родѣ жизни, о числѣ, о состояніи Армянъ, обитающихъ въ Имперіи, Грузіи

и Арменіи. Так же хотелось бы узнать, каковы намерения России по отношению к моему народу: будет ли Россия, владеть Арменией, управлять ею, или превратит Армению в отдельную незажисимую часть своей империи? Одним словом, сообщите мне о намерениях Российской Империи относительно судьбы моего народа. Я буду крайне признателен за предоставленную информацию.

В конце концов просто хочу признаться, что хотел бы, если это, конечно, возможно, приобрести за деньги земли моих предков-Арцах вместе с Пайтакараном. Или же платить определенный налог за владение ими, поскольку для меня потеря родных территорий крайне ощутима и причиняет нестерпимую боль. Увѣрю васъ, Милосшивый Архипастыръ, что я, по милосердію Божію, не имѣю здѣсь никакого недостатка. При добромъ имени и при общемъ уваженіи, коимъ я пользуюсь, судьба наградила меня значительнымъ богатствомъ. Земли, корабли, зданія: все въ довольномъ количествѣ; но всѣ сіи роскошные дары фортуны не доставляютъ мнѣ утѣшенія, когда воспоминаю о жребіи возлюбленнаго моего отечества, и о бѣдствующихъ моихъ нѣкоторыхъ единоземцахъ. По сей причинѣ горю желаніемъ жертвовать отъ избытковъ моихъ на пользу и на облегченіе участи соотечественниковъ. Ежели предположенія мои совершатся, то я

съ семействомъ и съ достояніемъ своимъ, въ капиталахъ заключающимся, приѣду въ Арменію, опредѣлю во благо своихъ соплеменниковъ изъ остальныхъ имѣній столько, что они могутъ принести въ годъ дохода 4 или 5 лакъ рупи (что по курсу составитъ 500 000 рублей), какъ при жизни моей, такъ и по смерти; ибо одно только помѣстье мое, приносить въ большомъ количествѣ сахаръ и кофе, не говоря о другихъ земляхъ, которыя ежегодно доставляютъ большой доходъ. Благодаря Бога, я веду здѣсь жизнь равную владѣтелю; одна только любовь къ отечеству сокрушаетъ меня: надѣюсь, что Всевышній совершитъ мои добрыя намѣренія.

Впрочемъ я во всемъ препоручаю себя вашему благоразсмотрѣнію; готовъ послѣдовать совѣтамъ вашимъ и исполнить все вами на меня возлагаемое".

ПРИМЕЧАНИЕ. Западноармянский историк и филолог, автор труда "История армянских беженцев" Аршак Алпояджян сообщает о письме следующее: "На далеком острове Ява в это время жил выходец из знатного арцахского рода Овсеп Амирханян. Он заработал огромное состояние, занимаясь продажей сахара, кофе и т.д. На собственных кораблях он отправлял товары в Европу, и в скором времени у него были установлены торговые отношения почти со всеми странами мира. Его брат, Амирхан

Амирханян, также способствовал процветанию коммерции, открыв в Басре большой торговый дом.

В 1828 г. радостную весть о вхождении Восточной Армении в состав Российской империи Католикос Нерсес отправил всем именитым армянам Индии, в том числе и Овсепу Амирханяну. Загорелось сердце арцахца, долгие годы жившего на чужбине, и он тотчас решил вернуться на освобожденную родину, чтоб помочь своим землякам. Из своего многомиллионного состояния он решил выделить сумму, которая неизменно приносила бы ежегодный доход в полмиллиона рублей. Исполненный благих намерений, Овсеп Амирханян 20-го октября 1829 г. пишет письмо Нерсесу.

Это письмо, а также другие официальные бумаги на имя Нерсеса после долгих путешествий дошли сначала в Тифлис, а затем были переправлены в Бессарабию. Через Христофора Хачатура Лазаряна Католикос Нерсес отправил письмо Амирханяна в Петербург. 3-го октября 1830 г. был получен письменный ответ за подписью графа Бенкендорфа: “Я имел честь доложить Его Императорскому Величеству о письме Амирханяна и сообщить, что желание такого уважаемого и богатого человека жить на территории Армении, входящей в состав Российской империи, принесет стране неоценимое благо. Его Императорское Величество, увидев,

что Амирханян имеет огромное желание предстать перед ним, а также получить некоторые сведения, милостиво ответил: “Пусть он сам приедет сюда, и я лично передам ему сведения, когда встречу с ним”.

Пока воля императора дошла до Явы, прошло много времени. В 1834 г. Амирханян сел на один из своих кораблей и прибыл в Лондон, чтобы оттуда направиться в Петербург. К сожалению, Амирханян заболел и скоропостижно скончался, так и не успев воплотить в жизнь свою заветную мечту...

**An appeal sent to Nerses, the Principal
Eparchial Archbishop of the Armenians
living in Russia, from India-based Hovsep
Hovhannes Amirkhanyan on 20 October
1829 from Semarang. The original text was
written in Armenian**

The excellent qualities of your soul, the special love for your homeland, the mature wisdom accumulated during the long-time experience and the great services you did for our nation have long been filling our hearts with admiration in this distant country. Filled with reverence for your sacred personality, I have long yearned to write you about the feelings of my heart; yet, unfortunately, I did not find a proper occasion to do that. Now, Your Grace's appeal to the Armenian Communities in India fulfilled my wish, the appeal where our beloved homeland's current happy situation is described in detail to the great joy of the whole nation. This pleasant news made us very happy; we are more blessed than our ancestors, as we could see the liberation of our dearest homeland. We consider it our sacred duty to express our deepest feelings of eternal gratefulness towards the Monarch of All Russia, the generous saviour of our ancient homeland. The Armenian nation will never cease praying passionately for the health and longevity of the Righteous Emperor,

Great NIKOLAS, who was the first of the monarchs to grant them peace and freedom in the Ararat Land.

Your Grace Vladiko! Georgi Melkhisedek Khubov, an educated and respectable compatriot of mine, has sent me a letter from Kizlyar, as well as my genealogical history, which he compiled by himself. However, as he lacked some information, I have sent him additional details and accurate data about my ancestors' fortune and the offices they occupied during their stay in Persia and Armenia. I have the honour to present these notes of mine to Your Grace's review and to ask you to request Mr Khubov to gather reliable information about my origin from the first oldest surname and about my ancestors' exploits in accordance with my nation's evidence and under the Government's approval, and send it to me in shortest terms because I intend to go to Holland on my own ships with goods in November 1830 on affairs I have with the King of Holland. After I finish these affairs, I will fit up my ships for my way back to India and, asking for a recommendation letter from the King of Holland, I will come to Russia to have the happiness to present myself before His Imperial Majesty. Then I will take my way to Armenia, and from Armenia, I will directly go to India. Thus, when I have the chance to fulfil my plans, I will be able, at least partly, to console my compatriots, especially those in oppressed situation.

This is why I am asking Your Grace to contribute to a quick accomplishment and confirmation of the above-mentioned information and to send it to my brother Amirkhan Hovhannes Amirkhanyan in Basra so that he immediately sends it to my ships. As I wish to take that information with me to Europe, I am asking you to write it both in Armenian and in Russian.

In addition, I persuade Your Grace to inform me briefly about the way of life, the number and the riches of the Armenians living in the Empire, Georgia and Armenia. *I would also like to learn about Russia's intentions regarding my nation: will Russia own Armenia, rule over it, or will it turn Armenia into a separate independent part of its empire? In short, let me know about the intentions of the Russian Empire regarding the fate of my nation. I will be vastly grateful to you for providing me with that information.*

After all, I just want to confess that I would like, if possible, to buy my ancestors' lands, namely Karabakh (Artsakh) along with Paytakaran. Alternatively, I can pay a certain tax for owning them because the loss of my native lands is extremely painful for me and causes an unbearable anguish.

I assure you, Dear Archbishop, that I have no shortage thank the grace of God. I enjoy a good reputation and respect, while the fates have rewarded me with a significant wealth. I own lands, ships, buildings – everything in a sufficient quantity. However, all these splen-

did gifts of fortune do not comfort me when I remember about the lot of my beloved homeland and about some of my poverty-stricken compatriots. For this reason, I have set my heart to donate a part of my wealth to help my compatriots and relieve their burden. If my proposals are accepted, I will come to Armenia with my family and with my capital and will allocate a portion of the remaining properties to my compatriots' well-being so that they can bring a yearly income of 4 or 5 lakh rupees (which makes 500 000 roubles) during my lifetime and after my death; only one of my premises gives a large amount of sugar and coffee, let alone the other lands, which bring a large yearly income. Thank God, I live a possessor's life here and only the love for my homeland distresses me. I hope the Almighty will fulfil my kind intentions.

Nevertheless, I fully entrust myself to your consideration ready to follow your advice and do everything you will assign me.

NOTE. A package with this appeal in Armenian and with a translation, as well as with other papers, was sent from India to Georgia, to the Archbishop Nerses, and from there to Bessarabia, and then was delivered to St. Petersburg. As a result of these transits and the long distance, it took a long time for the letter to reach its final destination.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ	7
ОТ СОСТАВИТЕЛЯ	11
BY THE COMPILER.	17
ԻՐԱՎԱԿԱՐԳԻ 1500-ԱՄՅԱ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ	24
ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՐՔԱ ՎԱԶԱԳԱՆԻ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.	68
1500-ЛЕТНИЕ ИСТОКИ ПРАВОПОРЯДКА В АРЦАХЕ	76
КОНСТИТУЦИЯ ЦАРЯ ВАЧАГАНА.	116
1500-YEAR-OLD FUNDAMENTS OF LAW AND ORDER IN ARTSAKH.	124
KING VACHAGAN'S CONSTITUTION.	160
ՎԱԶԱԳԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. հարցազրույց.	167
ԱՅՆՈՒԱՄԵՆԱՅՆԻՎ, ԿԱՐԹԱԳԵՆԸ ՊԵՏՔ Է ԿՈՐԾԱՆԵԼ	185
И ВСЕ ЖЕ КАРФАГЕН ДОЛЖЕН БЫТЬ РАЗРУШЕН.	196
CARTHAGE MUST BE DESTROYED	205
ՀՆԴԿԱՀԱՅ ՄԵԾԱՀԱՐՈՒՄՍ ՀՈՎԱԵՓ ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ	213
ПИСЬМО ИОСИФА АМИРХАНИЯНА	220
HOVSEP AMIRKHANYANS LETTER.	227

**Կապճող եւ հովանավոր՝
ԱՐՄԵՆ ՀՈՎԻԿԻ ԴԱՎԹՅԱՆ**

Խմբագիր՝ ՀԱՍԼԵՏ ԴԱՎԹՅԱՆ
Ձեռավորումը՝ ԱՇՈՏ ԴԱԼԼՅԱՆ
Լուսանկարները՝ ՀՈՎԻԿ եւ ՏԻԳՐԱՆ ԴԱՎԹՅԱՆՆԵՐԻ

**Составитель и спонсор
АРМЕН ОВИКОВИЧ ДАВТЯН**

Редактор ГАМЛЕТ ДАВТЯН
Перевод: ЛИЛИТ КАРАПЕТЯН
Дизайн: АШОТ ДАЛЛЯН
Фотоснимки ОВИКА и ТИГРАНА ДАВТЯНОВ

**Compiled and sponsored by
ARMEN H. DAVTYAN**

Translation by SHUSHAN IMIRZIAN,
VLADIMIR TER-GHAZARYAN
Photos by HOVIK and TIGRAN DAVTYAN

«ԿԵՏ» հրատարակչություն
Էլ. փոստ՝ dallprint@gmail.com
Տպագրված է «ԿԵՏ» տպագրատանը
ԵՐԵՎԱՆ, 2017

Աղվեն, Վաչագան Բարեպաշտի առանձնատունը: Այստեղ մ.թ. 5-րդ դարի վերջում ընդունվել է հայոց առաջին Սահմանադրությունը:

Агвен – резиденция царя Вачагана Благочестивого, стоящая на неприступной скале. Здесь в конце 5 в.н.э. была принята первая армянская Конституция.

Aghven chateau of King Vachagan is situated on an impenetrable hill, where the first Armenian Constitution was adopted. His mausoleum still stands there.

**Վաչագան թագավորի քանդակը դամբարանի մուտքի մոտ (Արցախ,
Մարտակերտի շրջան):**

**Скульптура царя Вачагана у входа в его мавзолей (Мардакертский район,
Арцах, монастырь св. Апостола Егише).**

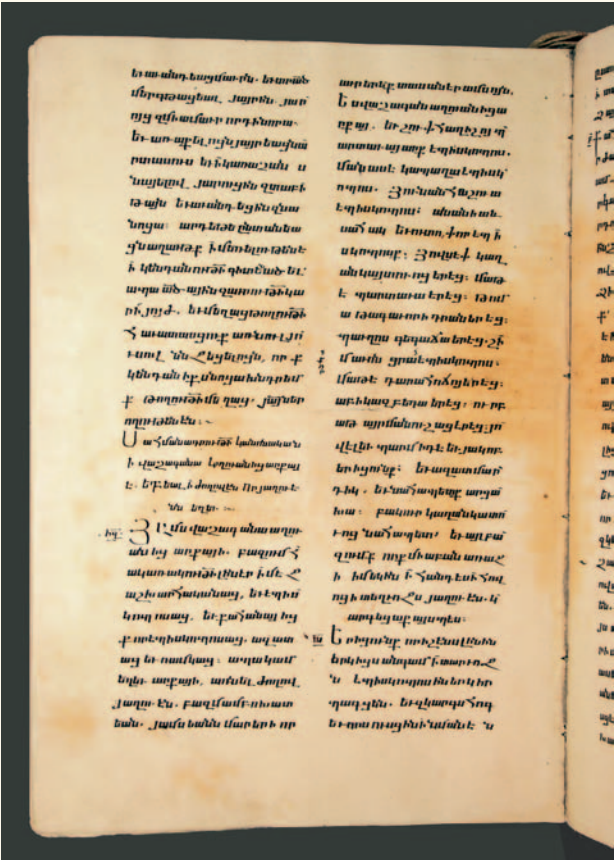
**Sculpture of King Vachagan above the entrance of his mausoleum (on the territory
of the Monastery of Eghishe Apostle in Martakert region of the Republic of
Artsakh).**

Վաչագան թագավորի դամբարանի մուտքը և Տիգրանակերտում
 հայտնաբերված սկավառակը՝ նրա անունով ու պատկերով:

Вход в мавзолей царя Вачагана и обнаруженная в Тигранакерте пластина с
 его именем и изображением.

Lithography at the burial chamber of King Vachagan and the disc discovered in
 Tigranakert bearing his name and image.

Վաչագան թագավորի Սահմանադրության ձեռագիրը, թվագրված 1288թ., որը պահպանվում է Երեւանի Սատենադարանում (№ 1531):

Одна из древних рукописей Конституции, датированная 1288 г., хранится в Ереване, в Матенадаране (№ 1531).

One of the oldest manuscripts of the Constitution, dated 1288 is in Yerevan, Matenadaran museum (№ 1531).

Տիգրանակերտ, Արցախ: Քաղաքը մ.թ.ա. 560-ական թվականներին հիմնել է Չայկազյան թագավորական տոհմից Տիգրան Ա Երվանդյանը (տես՝ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Չայոց):

Тигранакерт, Арцах. Город в 560-их годах д.н.э, построил Тигран А Ервандян из рода Айказян (см. Мовсес Хоренаци, История Армении).

Tigranakert, Artsakh. The city was built in the 560s BC by Tigranes A Orontid (Haykazyan) (see Movses Khorenatsi, History of Armenia).

Տիգրանակերտ, Արցախ: Тигранакерт, Арцах. Tigranakert, Artsakh.

Ստեփանակերտ. Արցախի մայրաքաղաք:

Степанакерт – столица Арцаха. Stepanakert – capital of victorious Artsakh.

Ջորահանդես Ստեփանակերտում:

Парад в Степанакерте. Parade in Stepanakert.

Զուլիետա Սերգեյի Դադայանը ծնվել է Արցախի Մարտունու շրջանի Գիշի գյուղում, ով ճանապարհորդելու մեծ սիրահար է եւ եղել է հարյուրից ավելի երկրներում, այժմ բնակվում է ՌԴ Դոնի Ռոստով քաղաքում: Որ երկրում էլ որ գտնվել է իր պարտքն է համարել բարձրացնելու Արցախի Դանրապետության դրոշմը: Նա իր ժողովրդի ու ծնողների արժանի դուստրն է, հայրը՝ Սերգեյ Դադայանը, ծնված Գիշի գյուղում եւ մայրը՝ Շուշանիկ Քալաշյանը ծնված Մեծ Թաղեր գյուղում:

Джулиетта Сергеевна Дадаян родившаяся в селе Гиши Мартунийского района Республики Арцах, страстная путешественница побывавшая свыше ста странах мира, и где бы она не побывала считала своим долгом поднимать флаг Арцаха. Она достойная дочь своего народа и своих родителей, уроженцев Арцаха: Сергея Теватросовича Дадаяна из села Гиши и Шушаника Аракеловна Калашян из села Большой Тахер Гадрутского района.

Julietta Dadayan – born in Gishi village, Martuni Region, Republic of Artsakh – is a passionate traveller who has visited over a hundred countries across the world. She considers it her duty to raise the flag of Artsakh wherever she visits. She is a merited daughter of her nation and of her Artsakh-born parents – Sergey Dadayan from Gishi village, Martuni Region, and Shushanik Kalashyan from Mets Tagher village, Hadrut Region.

Զատիկի կղզի: Остров Пасхи. Easter island.

Նորվեգիա, Եվրոպայի ամենահյուսիսային կետը, Նորդկապ հրվանդան:
Норвегия. Самая северная точка Европы - мыс Нордкап.
Norway. Europe's Northernmost Cape - North Cape (Nordcap).

Հյուսիսային բևեռ: Северный полюс. The North Pole.

Երևալիա: Աֆրիկյան մեծ ճեղքվածք, Դանահիլ անապատ, Դալոլ հրաբուխ:
Эфиопия. Великий африканский разлом. Пустыня Данакиль (Афарская).
Вулкан Даллол.

Ethiopia. Great African Rift Valley. Danakil Depression. Dallol Volcano.

Պապուա, Նոր Գվինեա: Գորոկա ներկայացում: Տարբեր ցեղերի ներկայացուցիչների հետ:

**Папуа, Новая Гвинея. Горока-шоу. С представителями различных племён.
Papua New Guinea.Goroka-show. With the representatives of different tribes.**

Եթովպիա, Օմո գետի հովիտ, Մագո ազգային արգելոց, համմեր ցեղի մոտ:
Эфиопия. Долина реки Омо. Национальный парк Маго. У племени Хаммер.
Ethiopia. Hamar (Hamar) tribe. Omo River Valley. Mago National Park.

**Արմեն Գովիկի Դավթյան: Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետություն,
Յոհաննեսբուրգ: Սոքքեր Սիթի մարզադաշտ: Աշխարհի 2010 թ. եզրափակիչ:
Армен Овикович Давтян: Африка, ЮАР, Йонесбург, 2010 г. Чемпионат мира по
футболу, финальный матч, стадион Соккер Сити.
Armen H. Davtyan: 2010 FIFA World Cup Johannesburg, South African Republic,
final match, Soccer City Stadium.**

ԱՐՄԵՆ ՏՈՎԻԿԻ ԴՎՔՅԱՆԻ հովանավորությանը ՏՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԳՐՔԵՐԸ

Անտոն Քոչինյան, Անավարտ հուշեր: Եր., Զեղինակային հրատ., 2008 թ. (համահովանավոր):

Կիմ Ղահրամանյան, Իրավակարգի 1500-ամյա ակունքներն Արցախում: Եր., Դալ, 2010 թ. (եռալեզու):

Կիմ Ղահրամանյան, Վաչագան թագավորի սահմանադրությունը. իրավակարգի ակունքները ԼՂԸ-ում: Եր., Դե-ֆակտո, 2010 թ. (եռալեզու):

Սոս Սարգսյան, Կանչ: Եր., Էդիտպրինտ, 2011 թ. (համահովանավոր):

Կիմ Ղահրամանյան, Հայ եթնոսի պատմական առաքելությունը, Եր., Դալ, 2012 թ.:

Կիմ Ղահրամանյան, Արցախ. խեղաթյուրված եւ անտեսված հարցեր: Եր., Դալ, 2013 թ.:

Ким Каграманян, Арцах: искаженные и игнорированные реалии. Ер., Далл, 2014 г.

Համլետ Դավթյան, Նո^oյնն են արդյոք իբերները, քարթվելները և վրացիները: Եր., Դալ, 2014 թ.:

Վալերի Պարանյան, Անկամուրջ անցում: Եր., Դալ, 2014 թ.:

Гамлет Давтян, Идентичны ли иберы, картвелы и грузины? Ер., Далл, 2015 г.

Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան: Հատոր Ա, Բ, Գ (մաս Ա): Եր., Դալ, 2015 թ.:

Սարգիս Ջալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան: Եր., Դալ, 2016 թ.:

Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան: Հատոր Գ (մաս Բ): Եր., Կետ, 2017 թ.: